

Александар П. Ристић

Народна библиотека „Др Милован Спасић“, Рековац
arh.aleksandar.ristic@gmail.com

Прегледни рад
Примљен: 16.4.2021.
Прихваћен: 16.5.2022.

НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ СА АНТРОПОМОРФНИМ ПРЕДСТАВАМА У ОБЛАСТИ КАЛЕНИЋКЕ РЕКЕ

Апстракт: У раду су приказане надгробне плоче и усправни споменици са антропоморфним представама који потичу из области око Каленићке реке. Неки од њих се данас налазе унутар сакралних објеката, док су поједини позиционирани споља, у њиховој непосредној близини. Они представљају ретке примере старијих надгробних споменика из ове области на којима се налази схематизован приказ човека. Такав приказ на неким од њих рефлектује визуелну персонификацију људске душе (оранџи), док на другима може представљати значајну особу из редова црквене хијерархије. Услед недостатака епиграфских карактеристика и високог степена иконографске сведености, датовање оваквих споменика је прилично оштећено. На основу одређених стилских параметара и поређења са боље датованим примерцима из ближег и даљег окружења, споменике из области Каленићке реке временски опредељујемо нешто шире, у период XIV–XVII века.

Кључне речи: надгробни споменик, надгробна плоча, Левац, Опарич, Пољна, Орашје, антропоморфна представа, средњи век, османски период

Камене надгробне плоче и споменици који припадају времену пре XIX века представљају ретку појаву на територији лево од угла који сачињавају реке Западна и Велика Морава. Највећу површину те територије заузимају области које су познате под историјским називима Левац и Темнић, али је сличан недостатак ове врсте споменика запажен и у суседним подручјима попут Лугомира, Белице, као и већег дела подручја реке Лепенице. Поменуте области данашње јужне Шумадије су у средњем веку представљале засебне жупе, које се јављају у писаним изворима још од средине XII века. Најраније се среће област Лугомира, и то као „земља Лонгомир“ (Λογγομηρον λεγομένου χωρου) у контексту византијско-угарских сукоба из 1150. године, а од XIII века и као жупа.¹ Следећи помен следи тек после слома српске средњовековне државе, када је

Aleksandar P. Ristić

National Library “Dr Milovan Spasić” Rekovac

TOMBSTONES WITH ANTHROPOMORPHIC DEPICTIONS IN THE AREA AROUND THE KALENIĆKA REKA

Abstract: The paper deals with grave slabs and upright headstones with anthropomorphic depictions that originate from the area around the Kalenička reka [river]. Today, some of them are located within sacral structures, while others are positioned outside in their direct proximity. They constitute rare examples of old tombstones from this area that exhibit an outlined depiction of a human figure. In some of them, such a depiction reflects the visual personification of the human soul (the orange figure), while in the others it may represent a more prominent person from the ranks of the church hierarchy. Owing to the lack of epigraphic characteristics and a high degree of iconographic simplification, the dating of such tombstones is made rather difficult. On the basis of certain style parameters and comparisons with better dated specimens from the nearer or more distant regions, the tombstones from the area of the Kalenička reka are dated back more broadly to the period of the 14th–17th century.

Key words: tombstone, grave slab, Levač, Oparić, Poljna, Orašje, anthropomorphic depiction, the Middle Ages, the Ottoman period

The stone grave slabs and headstones that belong to the time period prior to the 19th century are a rare phenomenon on the territory left from the corner created by the rivers Zapadna Morava and Velika Morava. Most of this territory belongs to the regions known under their historic names Levač and Temnić, but a similar lack of this kind of monuments has also been observed in the neighbouring areas, such as Lugomir, Belica, as well as most of the area around the Lepenica river. The said areas of the present-day region of south Šumadija were separate parishes in the Middle Ages that started to appear in written sources already from the middle of the 12th century. The earliest one that the researchers come across is the area of Lugomir and it is mentioned as “the land of Longomir” (Λογγομηρον λεγομένου χωρου) in the context of the Byzantine-Hungarian conflicts from 1150 and from the 13th century on as a parish as well.¹ The next mention ensues only after the break-up of the Ser-

¹ Meineke 1836: 140; Miklosich 1858: 13; Јухас-Георгиевска 1988: 111, 186, нап. 4; Калић 2007: 27, нап. 50.

¹ Meineke 1836: 140; Miklosich 1858: 13; Јухас-Георгиевска 1988: 111, 186, remark 4; Калић 2007: 27, remark 50.

1476. године Лугомир једна од нахија, али и зеамет Смедеревског санџака, све до 1516. године.² Левач, Белицу и Лепеницу (Лѣвъѣ, Бѣлицѣ, Лѣпеницѣ) ослобађа од грчке земље Стефан Немања, што се сазнаје из Хиландарске повеље настале крајем XII века, у којој се ове области јављају први пут.³ Након османског заузећа Србије 1459. године, на простору са леве стране угла између Западне и Велике Мораве формирају се нахије и зеамети Лугомир, Левач, Љубостиња и Лепеница. Те административно-управне јединице егзистирају у другој половини XV и током XVI века.⁴ Како ће се видети у даљем тексту, територијална одредница наше теме везана је за територију Левча.

Осим чињенице да постоји мали број познатих примерака, ни досадашњи познати споменици нису завређивали детаљнију пажњу истраживача. У предстојећем тексту је приложен преглед малобројних познатих споменика са ове територије. Конкретно, у рад су укључени надгробници из области слива Каленићке реке и њене непосредне околине, односно из насеља смештених у подножју планине Благотин и јужних обронака Јухора.⁵ Каленићка река, која, по свему судећи, свој назив дугује средњовековном манастиру Каленић, представљала је један од највећих водотокова унутар средњовековне жупе, а потоње нахије Левач. Извире на источним обронцима Гледићких планина, недалеко од самог манастира, а улива се у Велику Мораву у близини Варварина.⁶ Нека од првих поменутих насеља унутар средњовековног Левча, као што су Бачина и Церница (1411), налазе се управо у њеном сливу.⁷

² ВВА, ТТД 16 (1476); ВВА, ТТД 1007 (1516); Миљковић-Бојанић 2004: 47, 50.

³ Miklosich 1858: 4; Богдановић 1986: 31. Нешто касније, исте податке доноси и Свети Сава у Житију Светога Симеона Немање (не наводи Лепеницу), као и Стефан Првовенчани, в. Богдановић 1986: 97; Јухас-Георгиевска 1988: 55. У Жичкој повељи из треће деценије XIII века, Белица (Бѣлица) и Левач (Лѣвоѣ) приложени су као жупе, уз додаток жупе Лугомир и Лепенице „обе“ (Лѣпеницѣ ѡѡѣ), по свему судећи, жупе Горње и Доње Лепенице, в. Miklosich 1858: 13; Јухас-Георгиевска 1988: 111; Динић 1978: 58.

⁴ Миљковић-Бојанић 2004.

⁵ У рад су укључени надгробни споменици и плоче из села Опарич, Пољна и Орашје. Док Опарич и Орашје припадају сливу Каленићке реке, Пољна се налази неколико километара јужније и гравитира ка сливу Риљачке реке, притоке Западне Мораве. Због тога смо се определили за термин „област“, а не слив Каленићке реке.

⁶ Мишковић 1885: 86–87.

⁷ Младеновић 2007: 192.

bian medieval state, when in 1476 Lugomir was one of the nahiyes, as well as a ziamet of the Sanjak of Smederevo, up until 1516.² Levač, Belica and Lepenica (Лѣвъѣ, Бѣлицѣ, Лѣпеницѣ) were freed from the Greek state by Stefan Nemanja, as may be learned from the Charter of Hilandar made towards the end of the 12th century, in which these areas appear for the first time.³ After the Ottoman conquest of Serbia in 1459, the territory to the left from the corner made by the Zapadna Morava and the Velika Morava was used to set up nahiyes and ziamets Lugomir, Levač, Ljubostinja and Lepenica. These administration units existed as such in the second half of the 15th century and during the 16th century.⁴ As we are going to see further in the text below, the territorial designation of our topic is linked to the territory of Levač.

In addition to the fact that there is a small number of known specimens, those tombstones known so far have not drawn any detailed attention of researchers. The present text has as an attachment an overview of the few known tombstones from this territory. Concretely, the paper includes tombstones from the area around the basin of the Kalenička reka and its direct surroundings, and from villages situated at the foot of mount Blagotin and south slopes of mount Juhor.⁵ The Kalenička reka, which, judging by all, owes its name to the medieval monastery of Kalenić, has been one of the biggest water flows within the medieval parish and subsequently nahiye of Levač. It starts on the east slopes of the Gledičke planine [mountain range], not far from the monastery, and flows into the Velika Morava near Varvarin.⁶ Some of the first mentioned settlements within the medieval region of Levač, such as Bačina and Cernica (1411), are located precisely within its basin.⁷

² ВВА, ТТД 16 (1476); ВВА, ТТД 1007 (1516); Миљковић-Бојанић 2004: 47, 50.

³ Miklosich 1858: 4; Богдановић 1986: 31. Somewhat later, the same data was presented by Saint Sava in his Hagiography of Saint Simeon Nemanja (he does not mention Lepenica), as well as by Stefan the First-Crowned, see Богдановић 1986: 97; Јухас-Георгиевска 1988: 55. In the Charter of Žiža from the third decade of the 13th century, Belica (Бѣлица) and Levač (Лѣвоѣ) were donated as parishes, with an addition of the parish of Lugomir and “both” Lepenicas (Лѣпеницѣ ѡѡѣ), judging by all, the parishes of Upper and Lower Lepenica, see Miklosich 1858: 13; Јухас-Георгиевска 1988: 111; Динић 1978: 58.

⁴ Миљковић-Бојанић 2004.

⁵ The paper includes tombstones and slabs from the villages Oparić, Poljna and Orašje. While Oparić and Orašje belong to the basin of the Kalenička reka, Poljna is situated a few kilometres more to the south and gravitates towards the basin of the Riļjačka reka, a tributary of the Zapadna Morava. It is for this reason that we have opted for the term “area,” rather than the basin of the Kalenička reka.

⁶ Мишковић 1885: 86–87.

⁷ Младеновић 2007: 192.

НАДГРОБНА ПЛОЧА ИЗ ОПАРИЋА

Село Опарић налази се у југозападном делу Левачке котлине, у долини Каленичке реке, на путу који води од Трстеника према Крагујевцу и Јагодини преко области Левча. Од општинског места Рековца је удаљено око 17 km.⁸

У сачуваним историјским документима први пут се помиње 1502. године село Опарић, у коме је уписано десет караванџија из Левча унутар нахије Петруш.⁹ Следећи помен Опарића налази се у турском опширном дефтеру Смедеревског санџака из 1530. године, где је убележено као село Опарик у нахији Левач. У истом дефтеру је уписано и село Доњи Пруж у оквиру Опарића (Dolna-Pruzk., bk. Oparikk.),¹⁰ које, по свему судећи, треба тражити на простору данашњег потока Пругојевац у атару суседног села Лепојевић или на топониму Пругојевац, који постоји у оближњем селу Тољевац.¹¹ У дефтеру за овчарину из 1595/96. године такође наилазимо на насеље Опарић, као и на место *Прерадофца*, које се највероватније налазило у близини данашњег манастира Прерадовац у Опарићу.¹² О овом насељу немамо података из XVII века, да бисмо га наредни пут срели тек у документима аустријских власти из 1730. године, када је забележено као Opparith.¹³

Око 2 km у правцу југоистока од центра данашњег села, на источним падинама Благодина, а на заравни изнад Манастирског потока, налази се обновљени мањи сакрални објект, познат у народу под називима Манастирина или Црквица.¹⁴ У народу се сматра да црква потиче

GRAVE SLAB FROM OPARIĆ

Village Oparić is located in the southwest part of Levač depression, in the valley of the Kalenička reka, on the road that leads from Trstenik to Kragujevac and Jagodina via the region of Levač. It is around 17 km away from the local municipality of Rekovac.⁸

In the preserved historical documents, village Oparić is mentioned for the first time in 1502 when ten caravaners from Levač within nahiye Petruš were recorded.⁹ The next time when Oparić was mentioned was in the Ottoman defter of the Sanjak of Smederevo from 1530 where it was recorded as village Oparik in nahiye Levač. The same defter contains a note of village Donji Pruž within Oparić (Dolna-Pruzk., bk. Oparikk.),¹⁰ which, judging by all, should be looked for in the area of the present-day Prugojevac stream in the territory of the neighbouring village of Lepojević or in the toponym of Prugojevac that exists in the nearby village of Toljevac.¹¹ In the 1595/96 defter for the sheep tax we also come across village Oparić, as well as a place named Preradofca, which was most likely located near the present-day monastery of Preradovac in Oparić.¹² We have no data about the village from the period of the 17th century, only to find it again in the documents of the Austrian authorities from 1730 when it was recorded as Opparith.¹³

Around 2 km in the southeast direction from the centre of the present-day village, on the east slopes of Blagotin and the flat section above the Manastirski potok [a stream], there is a small restored sacral building known locally as Manastirina or Crkvica.¹⁴

⁸ Вујадиновић и др. 2013: 189.

⁹ BOA, Ali Emiritasnifi, Sultan Bayezid Hanı Saninu, 46; Катић, Амедоски 2017: 15.

¹⁰ Yüzbaşıoğlu et al. 2009: 28, 46.

¹¹ Мишковић 1885: 154.

¹² Симоновић 1983: 24.

¹³ Langer 1889: 246; Симоновић 1983: 31.

¹⁴ Чершков 1956: 170. У литератури се први на ово место осврнуо Ј. Мишковић, записавши да се Манастирински поток, који се са Благодина улива у Каленичку реку, зове тако зато „што је некада у њему манастир био“, в. Мишковић 1885: 124. У делу Т. Бушетића из 1903. године помиње се црквица у Опарићу, где је пронађен „златан крст, који су узели каленички калуђери“, али није сасвим јасно да ли је реч о овом месту или манастиру Прерадовац, в. Бушетић 1903: 498. Више података о овом објекту добијамо из извештаја екипе Археолошког института коју је предводио проф. Ђ. Бошковић. Они бележе да је недуго пре њиховог обиласка црква обновљена над остацима старије грађевине, в. Чершков 1956: 170.

⁹ BOA, Ali Emiritasnifi, Sultan Bayezid Hanı Saninu. 46; Катић и Амедоски 2017: 15.

¹⁰ Yüzbaşıoğlu et al. 2009: 28, 46.

¹¹ Мишковић 1885: 154.

¹² Симоновић 1983: 24.

¹³ Langer 1889: 246; Симоновић 1983: 31.

¹⁴ Чершков 1956: 170. The first author in literature to pay attention to this place was J. Mišković who wrote down that the Manastirski potok [literally Monastery stream], which comes from mount Blatogin and flows into the Kalenička reka, is called like that because there used to be a monastery in it, see Mišković 1885: 124. The work by T. Bušetić from 1903 mentions a church in Oparić where a gold cross was found that was taken by the monks from Kalenić [monastery], but it is not quite clear whether this concerns this place or the Monastery of Preradovac, see Bušetić 1903: 498. We get more data about this structure from a report of a team from the Institute of Archaeology headed by Prof. Đ. Bošković. They have recorded that a short time before their visit the church was restored on top of the remains of an older building, see Čerškov 1956: 170.

из средњег века и из турског периода.¹⁵ У публикацији проф. Ђ. Бошковића први пут је у литератури забележено да у некадашњем нартексу ове цркве, који се у том периоду у темељима налази испред обновљене цркве, постоје остаци часне трпезе, као и једне надгробне плоче „са урезаним крстом и схематски представљеним лицем“. Забележене су димензије плоче, које износе 1,2 x 0,4 m.¹⁶ Према летопису цркве у Опарићу, испред храма је пронађена „гробница од камена са поклопцем, где се данас налазе кости“, за које се сматра да су припадале одређеном монаху. Приликом друге обнове цркве, седамдесетих година XX века, дозидана је припрата, која је обухватила поменућу плочу, тако да се данас налази унутар цркве, у северо-источном углу припрате.¹⁷

Због чињенице да је „утопљена“ у бетонски под није могуће сагледати праву дебљину плоче. Материјал израде је локални кречњак, који се може наћи у непосредној околини. Израђена је у облику издужене елипсе и према свом изгледу може се убројати у аморфне надгробне плоче са лучно обликованим чеоним странама (сл. 1).¹⁸ Преко централног горњег дела плоче плитко је урезан прилично једноставан и упрошћен симбол у виду крста, са хоризонталним краком који пролази готово кроз средиште вертикалног крака, чији је завршетак са десне стране извијен нагоре под углом од приближно 60°. Један мањи хоризонтални крак налази се и при врху вертикалног крака, формирајући изглед двоструког крста. Око последње четвртине горњег дела вертикалног крака урезан је и круг, што целој представи даје изглед шематизовано представљене особе у пози адорације (орант). Дужина вертикалног крака износи око 0,5 m, хоризонталног око 0,25 m, док пречник урезаног круга износи такође око 0,25 m. Услед оштећења тог дела представе није могуће сасвим поуздано установити да ли је и други део хоризонталног крака

People here believe that the church comes from the Middle Ages or from the Ottoman period.¹⁵ A publication by Prof. Ђ. Bošković states for the first time in literature that the former narthex of the church, which was during this period in the form of foundations situated in front of the restored church, there are remains of an oblation table, as well as a grave slab with incised cross and an outlined face. The dimensions of the slab have been recorded and they are 1.2 x 0.4 m.¹⁶ According to the chronicle of the church in Oparić, a tomb made of stone with a lid, where nowadays there are bones was found in front of the church and it is believed that the bones belonged to a certain monk. During the second restoration of the church in the 1970s, a narthex that incorporated the said slab was added and so today the latter may be found inside the church, in the northeast corner of the narthex.¹⁷

Because of the fact that it has been “sunk” into a concrete floor, it is not possible to see the real thickness of the slab. The material it was made of is local limestone that can be found in the vicinity. It was made in the shape of an elongated ellipse and according to its appearance it may be classified as amorphous grave slab with arched frontal sides (Fig. 1).¹⁸ Over the central upper part of the slab, there is a shallowly carved simple and simplified symbol in the shape of a cross, with a horizontal arm that goes almost through the middle of the vertical arm the ending of which on the right-hand side goes upwards at an angle of approximately 60°. One smaller horizontal arm may also be seen towards the top of the vertical arm, thus creating the appearance of a double cross. Around the last quarter of the upper part of the vertical arm, there is also a carved-in circle, which renders the whole depiction the appearance of an outlined person in the adoration posture (orans). The length of the vertical arm is around 0.5 m, of the horizontal around 0.25 m, while the diameter of the circle is also around 0.25 m. It is not possible to establish quite reliably whether the long part of the horizontal arm was also bent upwards because of the

¹⁵ Благојевић 1974: 6/5. Летопис Српске православне цркве „Св. цар Константин и Јелена“ у Опарићу, који је водио опарићки свештеник Милан Благојевић, уступљен нам је љубазношћу садашњег свештеника Бојана Стојадиновића, на чему му овом приликом најјерданије захваљујемо.

¹⁶ Чершков 1956: 171; Radić i dr. 1982.

¹⁷ Благојевић 1974: 6/5.

¹⁸ Bešlagić 1982: 82–83; Ердељан 1996: 42–43, сл. 1/2. Сличне аморфне плоче, које се могу наћи на некрополи у Грубетићима код Новог Пазара, датирају се у период XIV–XVI века на основу хронолошки осетљивијих споменика са исте некрополе, в. Ердељан 1996: 154; Премовић-Алексић 2014: 177–178.

¹⁵ Благојевић 1974: 6/5. The chronicle of the Serbian Orthodox Church „Св. цар Константин и Јелена“ [Holy Emperor Konstantin and Jelena] in Oparić kept by priest Milan Blagojević has been lent through the kindness of the present-day priest Bojan Stojadinović whom we wholeheartedly thank on this occasion.

¹⁶ Чершков 1956: 171; Radići др. 1982.

¹⁷ Благојевић 1974: 6/5.

¹⁸ Bešlagić 1982: 82–83; Ердељан 1996: 42–43, fig. 1/2. Similar amorphous slabs that may be found in a necropolis in Grbetići near Novi Pazar have been dated back to the period 14th–16th century on the basis of the chronologically more sensitive tombstones from the same necropolis. see Ердељан 1996: 154; Премовић-Алексић 2014: 177–178.

1. Надгробна плоча из цркве
Манастирина у селу
Опарић (фото А. Ристић,
цртеж В. Димић)

1. Grave slab from the Church
of Manastirina in village
Oparić (photo by A. Ristić,
drawing by V. Dimić)

извијен нагоре, али се са великом дозом сигурности може закључити да је био. Овај веома важан детаљ није представљен на првој скици ове плоче, која је објављена 1956. године.¹⁹

Најједноставнији крстови најчешће се срећу на положеним надгробним плочама равне горње површине, и то у њиховом горњем делу, на месту које одговара положају главе покојника.²⁰ Прикази оранта, па и оних најједноставнијих, срећу се на бројним каменим споменицима још од средњовековног раздобља. Они су углавном приказивани са обе подигнуте руке, али је било и оних са само једном, за шта је М. Вензел претпоставила да се ради о приказу покојниковог преображеног стања.²¹ Уопштено, антропо-

damage to that part of the depiction, but it is possible to conclude with a large degree of certainty that it was. This very important detail was not shown in the first sketch of the slab that was published in 1956.¹⁹

The simplest crosses are most often found on horizontal grave slabs with flat upper surface, specifically in their upper section, in the place that would coincide with the position of the head of the deceased.²⁰ The depictions of orants figures, even those simplest, are encountered on numerous stone tombstones made already in the medieval period. They were mainly depicted with both arms raised, but there were also those with only one arm up, which M. Wenzel presumed was a depiction of the transfigured state of the deceased.²¹ Generally speaking, anthropomorphic

¹⁹ Чершков 1956: 171, сл. 173.

²⁰ Ердељан 1996: 69.

²¹ Wenzel 1965: 307–308. Оранти су представљали симболе преминулих на небу (душе) који се моле за своје живе на земљи. Изнета је претпоставка да већина приказаних ораната у ранохришћанском контексту представљају жене, иако су се такве представе могле наћи и на мушким гробовима. Сматра се да оранти представљају симболе радости јер се покојник или покојница налазе у божанском миру. За опште информације о симболима оранта са наведеном литературом в. Hassett 1911: 269; Giuntella 2014: 2972–2973.

¹⁹ Чершков 1956: 171, Fig. 173.

²⁰ Ердељан 1996: 69.

²¹ Wenzel 1965: 307–308. The orants used to represent symbols of the deceased in the sky (the souls) who pray for the living back on the earth. There is a supposition that most of the depicted orants in the Early Christianity context represented women, although such depictions could be found also on male tombs. It is believed that the orants represent the symbols of joy, since the deceased person is the state of the divine serenity. Concerning the general information about the symbols of the orants with the listed literature, see Hassett 1911: 269; Giuntella 2014: 2972–2973.

морфне представе на надгробном камењу се јављају доста рано, још од XIII–XIV века.²² Најближа географска и, условно, иконографска аналогија, проналази се на непуних 3,5 km ваздушном линијом у правцу југозапада.²³ Са десне стране пута који из села Опарић води у суседно село Пољна, у новије време је на једном узвишењу подигнута црквица посвећена Светом Пантелејмону, а ту се, према старијим истраживачима и народној традицији, налазила старија, средњовековна богомоља. То место се у народу називало Црквиште. У југоисточном делу наоса ове новије цркве усправно је постављен и причвршћен за под споменик у облику обелиска, са урезаним представама крстова на широј (шема-тизовани орант?) и на једној од бочних страна. Више детаља о овом споменику биће приложено у наставку текста. Иконографски сличне представе споменику из Опарића налазе се на нешто удаљенијим географским локацијама. Једна од најсличнијих проналази се на локалитету Црквиште у селу Вујаново код Бојника. У унутрашњости остатака цркве пронађена је надгробна плоча, на чијој је предњој страни урезана шематска представа човека и непознате животиње. На једној од бочних, тањих страна урезана је представа човека са подигнутим рукама у положају адорације. Димензије плоче износе 0,40 x 0,35 x 0,10 m. За разлику од представе из Опарића, глава адоранта из Вујанова изведена је у виду полукруга. Са друге стране, представа главе особе са животињом кружно је изведена, с тим што су руке окренуте у супротном смеру, према доњој страни.²⁴ Други сличан пример налази се недалеко од ове локације, у селу Ћуковац код Бојника, на локалитету Црквиште. Ту се налази фрагментована плоча троугаоног облика, димензија 1,10 x 0,80 m, на којој је урезан крст са укрштеним краковима, чији је горњи део приказан у кругу.²⁵ Још једна подударност проналази се у селу Доњи Црниш код Тутина, на локалитету Грчко гробље. Ту је на једној необрађеној кречњачкој надгробној плочи урезана представа

depictions on tombstones appear rather early, already from the period of the 13th–14th century.²² The closest geographic and, presumably, iconographic analogy may be found at less than 3.5 km in a straight line in the southwest direction.²³ On the right-hand side of the road that leads from village Oparić to the neighbouring village Poljna, a small church dedicated to St. Pantaleon has been recently built on an elevation on which, according to the earlier researchers and the oral tradition, there used to be an older, medieval church. People used to call this place Crkvište [church ground]. In the southeast part of the naos of this newer church, there is a tombstone vertically positioned and affixed to the floor. The tombstone has the shape of an obelisk, with carved in depictions of crosses on the wider side (an outlined orans figure?) and on one of the lateral sides. More details about this tombstone will be provided below. Depictions that are similar to the tombstone from Oparić in terms of their iconography can be found in geographic locations that are somewhat farther away. One of the most similar may be found at the site of Crkvište, in village Vujanovo near Bojnik. A grave slab has been found in the interior of the remains of a church and the front side of this slab contains an incised outlined depiction of a human and an unknown animal. On one of the lateral, thinner sides, there is a depiction of a human, with arms raised in the posture of adoration. The dimensions of the slab are 0.40 x 0.35 x 0.10 m. As opposed to the depiction from Oparić, the head of the adorant from Vujanovo has been done in the shape of a semi-circle. On the other hand, the depiction of the head of the person with the animal has been done circularly, but the arms are turned in the opposite direction, towards the lower side.²⁴ Another similar example may be found not far from this site, in village Ćukovac near Bojnik, at the site of Crkvište. There is a fragmented slab of a triangular shape, with the dimensions of 1.10 x 0.80 m, in which there is an incised cross with intersecting arms, the upper part of which is shown in a circle.²⁵ Another congruence may be found in village Donji Crniš near Tutin, at the site of Grčko groblje. In this case, on an unprocessed limestone

²² Дудић 1995: 88.

²³ Раздаљина је устновљена помоћу алатки програма *Google Earth*.

²⁴ Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 85–86; Јовић и др. 2020: 83, сл. 4. Слична представа крста, са завршенима бочних кракова окренутих према земљи, али без назначене главе, налази се на једној надгробној плочи са локалитета Црквиште у селу Газдаре код Медвеђе, в. Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 61.

²⁵ Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 54; Јовић и др. 2020: 255–257, сл. 3.

²² Дудић 1995: 88.

²³ The distance has been established using the tools of the *Google Earth* programme.

²⁴ Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 85–86; Јовић и др. 2020: 83, Fig. 4. A similar depiction of a cross, with the ends of the lateral arms turned towards the ground, but without an suggestion of a head, can be seen on a grave slab from the site of Crkvište, in village Gazdare near Medveda, see Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 61.

²⁵ Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 54; Јовић и др. 2020: 255–257, Fig. 3.

крста у кругу.²⁶ Ни за један од поменутих споменика са сличном представом није приложено датовање, с обзиром на то да их не одликују хронолошки осетљиве стилске или епиграфске карактеристике. Узимајући у обзир иконографску једноставност, морамо се осврнути на констатацију Н. Дудића, по којој се на појединим гробљима јужно од Београда у XVIII веку јавља врло упрошћена представа умрлог, урезана у хоризонталне плоче, која је више знак него фигура.²⁷ У том смислу, представа покојника на надгробном споменику из Белог Потока код Београда може се условно посматрати као географски блиска аналогија, док је хронолошка блискост још увек неизвесна.²⁸ Говорећи о истој географској области, ту се може издвојити још једна оближња паралела, која, према нашем схватању, хронолошки не одговара надгробној плочи из Опарића. Приликом археолошких истраживања унутар Горњег града Београдске тврђаве 1972. године, у каменом шуту је пронађен један доврзник са дубоко урезаним крстом, који истраживач М. Бајаловић Хаџи-Пешић датира у време X–XI века и Првог бугарског царства.²⁹ Урезани крст сличног типа са оним у Опарићу може се пронаћи, примера ради, на надгробном споменику са локалитета Мађарско гробље у селу Толисавац, у близини Крупња. По изгледу и начину израде је готово истоветан, с тим што му недостаје урезани круг преко горњег дела вертикалног крака, као и закривљени крајеви хоризонталног крака.³⁰ Симплификоване представе ораната који у извесној мери подсећају на пример из Опарића могу се пронаћи још на плочама из Кулина код Рибарића,³¹ Борца код Коњица,³² или на оној из Зијемљег поља код Мостара, где су приказани, највероватније, женски оранти.³³

²⁶ Премовић-Алексић 2014: 424; сл. 395.

²⁷ Дудић 1995: 89.

²⁸ Дудић 1995: 217, Т. 53–2.

²⁹ Бајаловић Хаџи-Пешић 1996: 39, 40, сл. 2–3.

³⁰ Бошковић, Кораћ 1953: 186, сл. 289; Wenzel 1965: 111, Т. XXVII/7; Зечевић 2005: 168, 211, сл. 169.

³¹ Дудић 1995: 36, 276, Т. 112.

³² Wenzel 1965: 331, Т. LXXXVI/9.

³³ Wenzel 1965: 333, Т. LXXXVII/7; Bešlagić 1982: 352, сл. 162; Miletić 1982: 56. На основу доступних фотографија у појединим електронским изворима и медијима, сазнаје се да слична представа постоји и на споменику испред цркве Свете Петке у Пролом бањи код Куршумлије. Још сличнији приказ налази се на једној мермерној надгробној плочи у порти манастира Рујан код Ужица, в. http://podaci.com/_gRoute/Manastir-Rujan.html; <https://uzickanedelja.rs/proslava-u-znaku-manastira-rujan-i-rujanskog-jevandjelja/>, приступљено 25. 3. 2021.

gravel slab, there is an incised depiction of a cross in a circle.²⁶ We have not provided the dating for any of the mentioned tombstones with a similar depiction, taking into consideration that they are not characterised by chronologically sensitive stylistic or epigraphic features. Taking their iconographic simplicity into account, we must remember the statement by N. Dudić according to which a very simplified depiction of the deceased appeared in some graveyards south of Belgrade in the 18th century, incised into horizontal slabs that is more a sign than a figure.²⁷ In this sense, the depiction of the deceased found in a tombstone from Beli Potok near Belgrade may be provisionally considered as a geographically close analogy, while the chronological closeness is still uncertain.²⁸ Talking about the same geographic area, we can point out another nearby parallel which, according to our opinion, does not correspond chronologically to the grave slab from Oparić. During the archaeological surveying within the Upper Town of Belgrade Fortress in 1972, a jamb with a deeply incised cross was found in the stone debris, which researcher M. Bajalović Hadži-Pešić dated back to the time of the 10th–11th century and the First Bulgarian Empire.²⁹ An incised cross of the type similar to that from Oparić may be found, for instance, in a tombstone from the site of Mađarsko groblje in village Tolisavac, near Krupanj. By its look and the manner of creation, it is almost identical, except that it lacks the incised circle over the upper part of the vertical arm, as well as the bent ends of the horizontal arm.³⁰ The simplified depictions of orans figures, which to a certain degree are reminiscent of the specimen from Oparić, may also be found on the slabs from Kulin near Ribarić³¹, Borac near Konjic³² or the one from Zijemljeg polja near Mostar, where, most likely, these were the depictions of female orans figures.³³ Somewhat more complex

²⁶ Премовић-Алексић 2014: 424; Fig. 395.

²⁷ Дудић 1995: 89.

²⁸ Ibid. 1995: 217, Т. 53-2.

²⁹ Бајаловић Хаџи-Пешић 1996: 39, 40, Fig. 2–3.

³⁰ Бошковић, Кораћ 1953: 186, Fig. 289; Wenzel 1965: 111, Т. XXVII/7; Зечевић 2005: 168, 211, Fig. 169.

³¹ Дудић 1995: 36, 276, Т. 112.

³² Wenzel 1965: 331, Т. LXXXVI/9.

³³ Ibid 1965: 333, Т. LXXXVII/7; Bešlagić 1982: 352, Fig. 162; Miletić 1982: 56. On the basis of the available photographs that may be found in some electronic sources and media, it may be learnt that a similar depiction also exists on a tombstone in front of the Church of St. Paraskeva of the Balkans in Prolom Banja near Kuršumlja. Even more similar depiction is seen on a marble grave slab in the yard of the Monastery of Rujan near Užice, see: http://podaci.com/_gRoute/Manastir-Rujan.html; <https://uzickanedelja.rs/proslava-u-znaku-manastira-rujan-i-rujanskog-jevandjelja/>, accessed on 25.3.2021.

Нешто сложенији примери ораната срећу се на положеним плочама равне горње површине, углавном из периода XV–XVI века, попут примера из Трговишта,³⁴ Балетића,³⁵ Лукара,³⁶ Бобовика³⁷ и Пожеге³⁸ код Новог Пазара, као и Косурића код Дежеве.³⁹ Оваква гробна обележја у Балетићу, Косурићу и Лукару су шире временски смештена у раздобље XIV–XVI века и на тим некрополама представљају углавном старију фазу сахрањивања.⁴⁰ С обзиром на то да је на плочи из села Опарић приказан орант, можемо претпоставити да овај споменик, условно, потиче из поменутог раздобља. Међутим, пошто је иконографска представа на њему сведена и изведена урезивањем, за разлику од наведених примера израђених у плитком рељефу, сматрамо да би опарићку плочу требало одредити у нешто млађи период, у време XVI–XVII века. Управо у том периоду у нешто ближем окружењу долази до повећања броја симплификованих и шематизованих представа („графита“) у сакралном и фунерарном контексту.⁴¹

НАДГРОБНИ СПОМЕНИК ИЗ ОРАШЈА

Насеље Орашје је позиционирано на око 9 km северозападно од Варварина, у области Темнић. Село је формирано на месту где Каленићка река излази из клисуре и улази у великоморавску равницу, у подножју планине Јухор.⁴²

На најранији помен овог насеља наилазимо у првом познатом попису Смедеревског санџака из 1476/7. године.⁴³ Наредни пут је Орашје убицежено 1516. године, као насеље од 99 кућа, са тргом.⁴⁴ У сумарном попису Смедеревског

examples of orans figures may be seen in the laid down slabs with flat upper surface, mostly from the period of the 15th–16th century, such as the specimens from Trgovište,³⁴ Baletić,³⁵ Lukare,³⁶ Bobovik³⁷ and Požega³⁸ near Novi Pazar, as well as from Kosurić near Deževa.³⁹ Such tombstones in Baletić, Kosurić and Lukare have been broadly dated back to the period of the 15th–16th century and in these necropolises they mostly represent the older phase of burials.⁴⁰ Taking into consideration that an orans figure has been depicted on the slab from village Oparić, we can presume that the tombstone from Oparić, provisionally, originates from the said period. However, since the iconographic depiction on it is outlined and done by incision, as opposed to the listed examples done in the form of a sunk relief, we believe that the slab from Oparić should be dated back to a somewhat younger period, the time of the 16th–17th century. It was precisely in this period that in the somewhat closer areas there was an increase in the number of simplified and outlined depictions (“graffiti”) in the sacral and the funerary contexts.⁴¹

TOMBSTONE FROM ORAŠJE

Village Orašje is located around 9 km northwest of Varvarin, in the area of Temnić. The village has been formed in the place where the Kalenička reka leaves a gorge and enters into the plain of the Velika Morava, at the foot of mount Juhor.⁴²

We come across the first mention of this village in the illustrious census of the Sanjak of Smederevo from 1476/7.⁴³ The next time, Orašje was recorded in 1516 as a village comprising 99 houses with a market square.⁴⁴ In the summarily census of the Sanjak

³⁴ Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990: 26, сл. 5в.

³⁵ Поповић, Ердељан 1989: 80, Т. V/1–2, 82, Т. VII/1; Ердељан 1996: 70, сл. 33.

³⁶ Премовић-Алексић 2014: 192–193, сл. 416.

³⁷ Поповић 1991: 30; Дудић 1995: 89, 228, Т. 64–2.

³⁸ Премовић-Алексић 1987: 43, Т. I–2; Дудић 1995: 320, Т. 156–2; Премовић-Алексић 2014: 244, сл. 534. Према Д. Премовић-Алексић, споменици са Црквине у Пожеги припадају времену XVI и почетку XVII века, в. Премовић-Алексић 1987: 43.

³⁹ Премовић-Алексић 2014: 101, сл. 193.

⁴⁰ Поповић, Ердељан 1989: 89; Премовић-Алексић 2014: 101; Ердељан 1996: 153.

⁴¹ В. нап. 76.

⁴² Мијатовић 1905: 357.

⁴³ Томовић 2003: 225.

⁴⁴ Миљковић-Бојанић 2004: 170.

³⁴ Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990: 26, Fig. 5в.

³⁵ Поповић, Ердељан 1989: 80, Т. V/1–2, 82, Т. VII/1; Ердељан 1996: 70, Fig. 33.

³⁶ Премовић-Алексић 2014: 192–193, Fig. 416.

³⁷ Поповић 1991: 30; Дудић 1995: 89, 228, Т. 64–2.

³⁸ Премовић-Алексић 1987: 43, Т. I–2; Дудић 1995: 320, Т. 156–2; Премовић-Алексић 2014: 244, Fig. 534. According to D. Premović-Aleksić, the tombstones from Crkvina in Požega belong to the time period of the 16th century and the beginning of the 17th century, see Премовић-Алексић 1987: 43.

³⁹ Премовић-Алексић 2014: 101, Fig. 193.

⁴⁰ Поповић, Ердељан 1989: 89; Премовић-Алексић 2014: 101; Ердељан 1996: 153.

⁴¹ Види remark 76.

⁴² Мијатовић 1905: 357.

⁴³ Томовић 2003: 225.

⁴⁴ Миљковић-Бојанић 2004: 170.

санцака из 1530. године уписана је касаба Орашје, унутар нахије Левач.⁴⁵ „Ораше“ се бележи и у тзв. „дефтеру за овчарину“ из 1595/6. године, као место у тадашњем Левчу.⁴⁶ Наредни пут на Орашје се наилази тек на аустријским картама из друге половине XVIII века, на којима је учтано као Orasch, односно Orasche.⁴⁷

Предмет нашег интересовања налази се непосредно уз данашњу сеоску цркву Светог Јована, која се налази на улазу у насеље из правца северозапада, идући кроз клисуру Каленићке реке. Подаци о њој срећу се још у раним османским пописима. У попису из 1516. године, у селу Орашје помињу се пет манастира, да би већ 1534. године поименце био уписан манастир Светог Јована, у коме живе два калуђера, а који дају приход од 77 акчи. Исти број калуђера налази се и у пописима из 1576/7. и 1584. године, када приход износи 450 акчи.⁴⁸ На основу одређених карактеристика, закључено је да црква баштини далеку традицију моравске школе и изнета је претпоставка да је највероватније подигнута у време владавине Османлија на могућим темељима старијег објекта, али да не постоје елементи за прецизније датовање.⁴⁹

Са североисточне стране цркве, као део потпорног зида који одваја црквену порту од сео-

of Smederevo from 1530, the records show kasaba Oraşye within nahiye Levač.⁴⁵ Oraşe was also recorded in the so-called “defter for the sheep tax” from 1595/6 as a place in the then Levač.⁴⁶ The next time we come across Oraşje was only later in the Austrian maps from the second half of the 18th century in which it was marked as Orasch, that is, Orasche.⁴⁷

The subject of our interest is situated directly beside the present-day village church of St. John that is located at the entrance into the village when coming from the northwest direction, going through the gorge of the Kalenička reka. The data about it may be found already in the early Ottoman censuses. The 1516 census mentions five monasteries in village Oraşje and already in 1534 a monastery of St. John was enumerated by its very name mentioning that two monks lived in it and they provided the revenue of 77 akçes. The same number of monks may be seen in the 1576/7 and 1584 censuses, when the revenue was 450 akçes.⁴⁸ On the basis of certain characteristics, it has been concluded that the church has inherited the long tradition of the Moravan-style school and a supposition has been presented that it was most likely built during the rule of the Ottomans on top of the possible foundations of an older structure, but there are no elements for any more precise dating.⁴⁹

⁴⁵ Yüzbaşıoğlu et al. 2009: 46.

⁴⁶ Симоновић 1983: 24.

⁴⁷ Симоновић 1983: 65–66.

⁴⁸ Зиројевић 1984: 157. Ј. Вујић 1826. године бележи да је ктитор цркве краљ „св. Милутин“, да је некада била манастир, као и то да је садашња парохијска црква обновљена 1812. године, в. Вујић 1901: 137. Предање по коме је ктитор ове цркве краљ Стефан Урош II Милутин преносе и други аутори, в. Милићевић 1897: 12; Мијатовић 1905: 358; Марјановић 1936: 136; Кораћ, Петровић 1956: 146; Рашковић 2009: 17; Ветнић 2010: 31. С. Мијатовић указује на то да је према народном предању црква у Орашју најстарија и да представља задужбину краља Милутина из 1321. године, в. Мијатовић 1905: 273, 358. Он први доноси податак о постојању топонима Калуђерско гробље недалеко од цркве, као и места Прњавор, које се налази непосредно изнад цркве. Први топоним је, како аутор сматра, потврда народне традиције о томе да се до Другог српског устанка ту налазио манастир, док други сведочи о томе да се до истог периода ту налазило старо село, које је представљало манастирски прњавор. Посебно је индикативан податак за Мијатовића био у то време откриће темеља у непосредној близини сакралног објекта, за који „неки причају да је од летњиковца Краља Милутина“, в. Мијатовић 1905: 358. Осим овог тумачења, поједини мештани сматрају да остаци припадају испосници у којој је живео неко од пустиножитеља пре подизања манастира, в. Ветнић 2010: 31. Д. Рашковић претпоставља да би ти остаци могли представљати темеље манастирског конака или неког античког објекта, в. Рашковић 2009: 17.

⁴⁹ Кораћ, Петровић 1956: 146; Ветнић 2010: 32.

⁴⁵ Yüzbaşıoğlu et al. 2009: 46.

⁴⁶ Симоновић 1983: 24.

⁴⁷ Ibid 1983: 65–66.

⁴⁸ Зиројевић 1984: 157. In 1826, Vujić noted that the ktitor of the church was St. Milutin the King, that it used to be a monastery and that the present-day parish church was restored in 1812, see Vujić 1901: 137. The oral tradition which claims that the ktitor of the church was King Stefan Uroš II Milutin has been recorded by other authors as well, see Милићевић 1897: 12; Мијатовић 1905: 358; Марјановић 1936: 136; Кораћ, Петровић 1956: 146; Рашковић 2009: 17; Ветнић 2010: 31. S. Mijatović points out that, according to the popular accounts, the church in Oraşje is the oldest one and that it is the endowment of King Milutin from 1321, see Мијатовић 1905: 273, 358. He is the first to come up with data concerning the existence of toponym Kaludersko groblje [Monk's graveyard] not far from the church, as well as the place of Prnjavor that is situated directly above the church. As the author believes, the first toponym is the confirmation of the popular oral tradition that there used to be a monastery there until the Second Serbian Uprising, while the second one testifies to the fact that until the same period there used to be an old village that constituted the monastery prnjavor [land, estate]. A particularly indicative is the data about the recent discovery of the foundations in the direct proximity of the sacral structure, which some say that they are the remains of the summer residence of King Milutin, see Мијатовић 1905: 358. In addition to this interpretation, some villagers believe that the remains belong to a hermitage inhabited by one of the eremites before the construction of the monastery, see Ветнић 2010: 31. D. Rašković presumes that these remains could be the foundations of a monastery dormitory or a structure from the Antiquity, see Рашковић 2009: 17.

⁴⁹ Кораћ, Петровић 1956: 146; Ветнић 2010: 32.

2. Секундарно уиоїребљен сїоменик са анїроїоморф-
ном їредсїаїом и їау-шїїаїом їоред цркве Свейїог
Јована у насељу Орашїе (фото А. Ристїић)

2. Secondly used tombstone with anthropomorphic
depiction and a tau-staff beside the Church of St. John
in village Orašje (photo by A. Ristić)

ског гробља, у виду сполије је хоризонтално инкорпориран један специфичан надгробни споменик (сл. 2).⁵⁰ Реч је о реткој врсти надгробног споменика и некарактеристичној иконографској представи за ову географску област. Споменик је правоугаоног облика, са благо заобљеним бочним странама, а израђен је од локалног кречњака. Незнатно оштећење је приметно са његове доње стране, што је могло представљати последицу његове секундарне употребе. На широј страни окренутој према црквеној порти, у плитком рељефу, изведена је представа штапа у облику ћириличног слова Т, док је поред њега урезана шематизована антропоморфна представа, која га левом руком придржава. Представа штапа је нешто дужа од урезане фигуре и протеже се готово целом дужином лица споменика. Изведена је нешто ближе левој ивици. Укупна

A very specific tombstone, like a spolium, has been horizontally incorporated on the northeast side of the church, as a part of the support wall that separates the churchyard from the village's graveyard (fig. 2).⁵⁰ This is a very rare type of a tombstone and an uncharacteristic iconographic depiction for this geographical area. The tombstone has a rectangular shape with slightly rounded lateral sides and it was made out of local limestone. A slight damage may be discerned on its lower side, which could be a result of its secondary use. On the wider side facing the churchyard, a depiction done as a sunk relief shows a staff in the shape of the Cyrillic letter T, while next to it there is an incised outlined anthropomorphic depiction that supports the staff by its hand. The staff depiction is somewhat longer than the incised depiction and it extends over almost the entire length of the front of the tombstone. It was

⁵⁰ Сеоско гробље налази се на нешто вишој коти у односу на црквену порту. На том делу, оквирно, за око 2 m.

⁵⁰ The village graveyard is located at a somewhat higher elevation in relation to the churchyard. In this part higher, approximately, by around 2 m.

очувана висина споменика износи 1,17 m, ширина 0,37 m и дебљина 0,23 m. Плиткорелефни Т-штап је 1,08 m висине, дужина горњег попречног крака износи 0,18 m, а ширина вертикалног тела штапа 0,03 m. Антропоморфна представа је висока 1,02 m, док дебљина тела износи 0,045 m. Ширина главе изведене у виду круга је 0,11 m, а висина 0,13 m (сл. 3).⁵¹

Овај четворострани споменик би се, према подели Ш. Бешлагића, могао сврстати у категорију стубова, и то врста плоче са равним завршетком,⁵² док би, на основу класификација Ј. Ердељан и Е. Зечевић, припадао плочастим усадницима – стелама, односно усадницима – плочама са равним завршетком.⁵³ Према Ш. Бешлагићу, стубови почињу да се постављају најраније око средине XV века и свој пуни развој достижу до средине XVI века,⁵⁴ што координира и са закључком Ј. Ердељан о времену њиховог настанка.⁵⁵

Урезана представа састоји се од кружне главе са истакнутим очима и устима у виду окренутог ћириличног слова П (са благо закошеним краковима према спољашњости), тела изведеног од две паралелне праве линије, као и од шематизованих кратких руку са наглашеним прстима. Оваква иконографска представа није документована на широм географском простору

⁵¹ Са обе стране хоризонталног крака тау-штапа уочава се клесарска интервенција, за коју није могуће сасвим сигурно рећи да ли је претходила настанку представе или је настала накнадно. Ту се назире плитко уклесани оквир, састављен од две паралелне хоризонталне линије, који фланкира краћи крак штапа, в. сл. 3.

⁵² Bešliagić 1982: 105–106, T. VI/1A. Примерак из Орашја би се, по свом изгледу, могао сврстати у ову категорију, иако је реч о неправилном паралелопипеду. Његове бочне стране су благо заобљене, а доњи део постепено се сужава.

⁵³ Ердељан 1996: 53–57, сл. 25/5, 26/1, 30/1–11; Зечевић 2005: 44–47. Иако се овакав тау-штап јавља на положеним надгробним плочама са тла Србије, дебљина споменика и иконографски контекст сугеришу да евентуално посредни може бити и усправни надгробни споменик – плоча, в. Зечевић 2005: 45.

⁵⁴ Bešliagić 1982: 122. Ш. Бешлагић сматра да је појава усправних стећака продукт османског продора на Балкан и да о њиховој релативно касној појави сведочи и то што се углавном налазе на периферији некропола. Аутор указује на то да стубова има највише у Србији и источној Босни, док се постепено губе идући према западу, в. Bešliagić 1982: 122. Овде, међутим, долази до извесне некомпатибилности са другим подацима јер је налаз сребрног и златног бруката из гроба госта Милутина датован нешто раније, у XIV–XV век, в. Скарић 1934: 79–82; Bešliagić 1982: 52.

⁵⁵ Ердељан 1996: 100.

3. Споменик из Орашја
(фото А. Ристић, цртеж В. Димић)

3. Tombstone from Orašje
(photo by A. Ristić, drawing by V. Dimić)

made somewhat closer to the left edge. The overall preserved height of the tombstone is 1.17 m, the width is 0.37 m and the thickness is 0.23 m. The sunk-relief T-staff is 1.08 m long, the length of the upper transversal arm is 0.18 m, while the width of the vertical body of the staff is 0.03 m. The anthropomorphic depiction is 1.02 m high, while the thickness of the body is 0.045 m. The width of the head done in the shape of a circle is 0.11 m, while its height is 0.13 m (Fig. 3).⁵¹

According to the classification by Š. Bešliagić, this four-sided tombstone could be put into the category of pillars, specifically to the type of slab with flat ending,⁵² while, on the basis of the classifications by J. Erdeljan and E. Zečević, it would belong to slab-

⁵¹ On both sides of the horizontal arm of the tau-staff we can see a stonemason intervention for which it is impossible to say with certainty whether it preceded the creation of the depiction or was made subsequently. It is possible to discern here a shallowly carved-in frame consisting of two parallel horizontal lines, which flanks the shorter arm of the staff, see Fig. 3.

⁵² Bešliagić 1982: 105–106, T. VI/1A. By its appearance, the specimen from Orašje could be classified into this category, although it is an irregular parallelepiped. Its lateral sides are slightly rounded, while the lower section gradually narrows down.

око села Орашје.⁵⁶ Тау-штап припада мотиву крста, који се у појединачним примерцима јавља од централне Херцеговине до источне Босне и у великој мери подсећа на штап. Споменик са тау-крстом/штапом који је оквирно датован епиграфским текстом јесте онај из Згуње на Дрини који помиње „Остоју крстјанина“. Баштина извесног Остоје крстјанина из Доње Згуње помиње се у османском извору из 1534. године, што је навело историчара уметности М. Вензел на претпоставку да тау-крст представља касни елемент украса на стећцима.⁵⁷ У погледу значења овог симбола изнете су разне претпоставке. Може се закључити да преовлађују претпоставке које се заснивају на мишљењу да је реч о симболу свештенства из хијерархије Цркве босанске, уз извесне изузетке.⁵⁸

Издвојени мотив тау-штапа може се пронаћи на споменицима географски нешто ближим примеру из Орашја. Једна од најближих аналогја је надгробна плоча са представом штапа која се налазила узидана у постољу минарета, а откривена је приликом археолошких ископавања унутар црквене порте у Чачку. На

⁵⁶ Представе људских фигура и тау-штапова су карактеристичне за рељефну уметност стећака. Један од најупечатљивијих примера особе која придржава тау-штап налази се на споменику тзв. госта Милутина из Хумског код Фоче. На њему је изведен иконографски сложенији приказ човека са књигом у левој и тау-штапом у десној руци. Споменик је датован у XIV–XV век, в. Скарић 1934: 79–82; Wenzel 1965: 334–335, T. LXXXVIII/23; Bešlagić 1982: 52. Постоје и другачије композиције, попут оне на стећку из Бање Стијене код Рогатице. Ту је приказана особа која седи и која у левој руци држи предмет, док је тау-штап наслоњен са леве стране представе, в. Wenzel 1965: 334, T. LXXXVIII/22; Bešlagić 1982: 288, сл. 114; Miletić 1982: 105.

⁵⁷ Wenzel 1965: 92–93, T. XXXIV/20.

⁵⁸ М. Карановић је међу првима претпоставио да се ради о симболу свештеника Цркве босанске, в. Карановић 1928: 139. И. Ранђео је сматрао да су штапови припадали „дједу“ и „госту“ Цркве босанске, док је А. Соловјев заступао становиште по коме су ови симболи означавали атрибуте највиших свештеника Цркве босанске. За разлику од других, Ј. Шидак је указивао на то да су њихови носиоци били цивилна лица, а не свештеници. Тезу да су штапови симболи свештенства уопште, а не само „богумилског“ клера, заступао је Св. Радојчић, док је сличног становишта био и М. Вего. Н. Милетић је изнела претпоставку да су ове штапове носили калуђери реда Светог Василија на Истоку, који су, по њеном мишљењу, могли имати посредног утицаја на црквене прилике у Босни. Ш. Бешлагич је, слично М. Карановићу, сматрао да штапови не припадају само „дједовима“ или „гостима“, већ свим свештеницима Цркве босанске, али ипак оставља ово питање отвореним, в. Bešlagić 1982: 247, 502, са наведеним литературом. Н. Дудић указује на то да је штап оличење кметске и судске власти и да су га носили сеоски кнезови, в. Дудић 1995: 109.

like vertical tombstones – steles or vertical tombstones – slabs with flat ending.⁵³ According to Š. Bešlagić, the pillars started to be mounted around the middle of the 15th century at the earliest and they reached their full development by the middle of the 16th century,⁵⁴ which correlates with the conclusion of J. Erdeljan about the time when they were created.⁵⁵

The incised depiction consists of a circular head with pronounced eyes and mouth in the shape of an inverted Cyrillic letter П (with slightly slanting arms towards the outside), the body made out of two parallel straight lines, as well as the outlined short arms with accentuated fingers. Such an iconographic depiction has not been documented in the wider geographic area around village Orašje.⁵⁶ The tau-staff belongs to the cross motif, which in some specimens appears from central Herzegovina to east Bosnia and to a large degree is reminiscent of a staff. The tombstone with a tau-cross/staff that has been dated approximately using the epigraphic text is the one from Zgunja upon the Drina, mentioning Ostoja krstjanin [Ostoja the Christian]. The heritage of a certain Ostoja from Donja Zgunja was mentioned in an Ottoman source from 1534, which led the historian of art M. Wenzel to a supposition that the tau-

⁵³ Ердељан 1996:53–57, Fig. 25/5, 26/1, 30/1-11; Зечевић 2005: 44–47. Although such tau-staff does appear on the horizontally positioned tombstones from the territory of Serbia, the thickness of the tombstone and the iconographic context suggest that this may have also been an upright tombstone – slab, see Зечевић 2005: 45.

⁵⁴ Bešlagić 1982: 122.III. Bešlagić maintains that the appearance of the upright stećci is a product of the Ottoman advancement in the Balkans and that their relatively late appearance is corroborated by the fact that they are mostly located in the peripheries of necropolises. The author would like to point out that most of the pillars can be found in Serbia and east Bosnia, while they gradually disappear towards the west, see Bešlagić 1982: 122. Here, however, there is a certain incompatibility with other data, because the silver and golden brocade find from a grave of the guest of Milutin has been dated a little earlier, to the 14th–15th century, see Скарић 1934: 79–82; Bešlagić 1982: 52.

⁵⁵ Ердељан 1996: 100.

⁵⁶ The depictions of human figures and tau-staffs are characteristic of the relief art of the stećci. One of the most striking examples of an individual holding a tau-staff may be seen on the tombstone of the so-called guest of Milutin from Humski near Foča. It contains an iconographically more complex depiction of a person with a book in his left hand and a tau-staff in his right hand. The tombstone has been dated back to the 14th–15th century, see Скарић 1934: 79–82; Wenzel 1965: 334–335, T. LXXXVIII/23; Bešlagić 1982: 52. There are also different compositions, such as those on the stećak from Banja Stijena near Rogatica. It shows a sitting person who holds an object in his left hand, while the tau-staff is rested on the left-hand side of the depiction, see Wenzel 1965: 334, T. LXXXVIII/22; Bešlagić 1982:288, Fig. 114; Miletić 1982: 105.

плочи је рељефно изведен штап са попречно постављеним руковатом, за који О. Вукадин сматра да представља епископски, односно дедовски штап. Ова плоча је шире временски опредељена у раздобље XII–XV века.⁵⁹ Недалеко од Чачка забележен је још један пример приказа штапа на надгробној плочи. Приликом археолошких истраживања припрате Беле цркве у Карану код Ужица 1995. године откривена је надгробна плоча са стилизованим рељефним приказом штапа, коју су истраживачи определили у време XIV–XV века.⁶⁰ Штап нешто сличнији нашем приказан је на надгробној плочи изнад гроба 107 на некрополи манастира Грачаница код Ваљева, а припада фази сахрањивања датованој налазом новца у XVI век.⁶¹ Готово истоветну представу срећемо и на плочи са некрополе у Дићима, где је вршено сахрањивање од XIV до XVII века.⁶² Веома сличан тау-штап налази се и на једној надгробној плочи из Доње Бекове код Новог Пазара, која припада некрополи из времена XIV–XVII века.⁶³ На надгробној плочи игумана Антонија из XV века, у манастиру Пресвете Богородице на Кому, представљен је штап са благо извијеном ручицом.⁶⁴ Идући према западу, овакви и слични примери проналазе се на стећцима у Ступарима код Кладња, Згуњи код Сребренице, Горњем Маловану, Горанима код Коњица, Доњем Братачу код Невесиња, Василићима код Кладња, Очевљу код Брезе итд.⁶⁵

Овакав симплификовано изведен облик тела проналази се на бројним надгробним споменицима и плочама. Најближу аналогију засигурно представља масивна надгробна плоча иза апсиде цркве Светих апостола Петра и Павла у селу

⁵⁹ Вукадин 1993: 100, сл. 3.

⁶⁰ Ђорђевић 1996: 105/Сл. 2. Претпостављено је да је ова плоча обележавала гробно место особе високог положаја у цивилној или свештеничкој хијерархији, а изнета је чак и могућност да се ради о гробном месту значајнијег члана из породице жупана Брајана или заслужнијег свештеног лица тог раздобља, в. Ђорђевић 1996: 106.

⁶¹ Жеж 1994: 112, Т. II/сл. 2; Стојић 2010: 66, 115, сл. 20/2. Према мишљењу Ж. Жежа, на овој надгробној плочи симбол штапа представља симбол „манастирског или сеоског великодостојника“, в. Жеж 1994: 112. И. Стојић се опредељује за становиште да је на плочи приказан симбол носиоца световне власти, сеоског кнеза или кмета, в. Стојић 2010: 115.

⁶² Жеж 2001: 137, 142–143, Т. 4/123.

⁶³ Дудић 1995: 33, Т. 35; Ердџан 1996: 152.

⁶⁴ Ивановић 1984: 33, сл. 26.

⁶⁵ Wenzel 1965: 124, Т. XXXIV/19–26, са наведеном литературом.

cross represents a late element of the decorations on the stećci.⁵⁷ As regards the meaning of this symbol, different suppositions have been presented. It may be summed up that the suppositions are predominantly based on an assumption that this is a symbol of the clergy from the hierarchy of the Church of Bosnia, with certain exceptions.⁵⁸

The singled out motif of the tau-staff may be found on the tombstones that are geographically somewhat closer to the specimen from Orašje. One of the closest analogies is a grave slab with a depiction of a staff that was built into the base of a minaret and was discovered during archaeological excavations within a churchyard in Čačak. The slab contains a relief depiction of a staff with a transversally placed handle, which O. Vukadin believes represents the bishop's or the dedovski staff. This slab has been broadly dated back to the period of the 12th–15th century.⁵⁹ Not far from Čačak, another example of a staff depiction on a grave slab has been recorded. During the archaeological surveying of the narthex at the White Church of Karan near Užice in 1995, a grave slab with a stylised relief depiction of a staff was discovered, while the researchers dated it back to the period of the 14th–15th century.⁶⁰ A staff somewhat more similar to the subject one is depicted on the grave slab above grave no. 107 at the necropolis of the Monastery of Gračanica near Valjevo, which belongs to a burial phase that was

⁵⁷ Wenzel 1965: 92–93, T. XXXIV/20.

⁵⁸ M. Karanović was among the first to presume that this was a symbol of the clergy of the Church of Bosnia, see Карановић 1928: 139. I. Randeo maintained that the staffs belonged to the djed or the gost of the Church of Bosnia, while A. Solovjev took the position that these symbols marked the attributes of the highest priests of the Church of Bosnia. Unlike the others, J. Šidak pointed out that their holders were civilians and not priests. The thesis that the staffs were the symbol of the clergy in general and not only of the “Bogomil” clergy was also advocated by Sv. Radojčić, while a similar position was upheld by M. Vego as well. N. Miletić presented a supposition that these staffs were carried by the monks of the order of St. Basil in the East who, in her opinion, could have an indirect impact on the ecclesiastical circumstances in Bosnia. Š. Bešlagić, similarly to M. Karanović, maintained that the staffs did not belong only to the djedovi or the gosti, but rather to all the priests of the Church of Bosnia, but he still left this question open, see Bešlagić 1982: 247, 502, with the listed literature. N. Dudić points out that the staff is the epitome of the kmet's or the judicial authority and that it was carried by village knezes, see Дудић 1995: 109.

⁵⁹ Вукадин 1993: 100, Fig. 3.

⁶⁰ Ђорђевић 1996: 105/Fig. 2. It was presumed that this slab marked the grave of a high ranking individual within the civilian or the ecclesiastical hierarchy. It was even suggested that this was the grave of a more influential member from the family of Župan Brajan or a more prominent member of the clergy from that period, see Ђорђевић 1996, 106.

Пољна, која је ваздушном линијом од цркве Светог Јована у Орашју удаљена нешто мање од 13 km.⁶⁶ На плочи је приказана геометријска представа људске фигуре у плитком рељефу, која је на основу аналогног примера из Дежева датована у време позног средњег века.⁶⁷ Један до сада у литератури непознат камени споменик – стела налази се северно од црквине на гробљу у селу Прњавор, недалеко од манастира Љубостиње. Урезана антропоморфна представа на источној страни је представљена у виду заобљене главе и тела формираног од две паралелне линије, које се у доњем делу раздвајају и степенасто завршавају под правим углом. Руке су, као и код других примерака, постављене у раширеном положају и представљене су помоћу два урезана квадрата.⁶⁸ Аналогија из нешто шире околине је и надгробна плоча Дубровчанина Мате Ивановића из 1668. године, која се налази у тзв. Латинској или Југ-Богдановој цркви у Прокупљу. Текст на плочи уоквирује урезана, стилизована антропоморфна представа.⁶⁹ Стилски посматрано, представа главе и тела, које се геометријском стилизацијом трансформише у издужену кружно завршену траку, може се видети на усаднику – стели са

⁶⁶ Извор *Google Earth*.

⁶⁷ Лукић Цветић 2009: 97; 106, сл. 12; 107, црт. 3. У контексту навођења аналогија за плочу из Пољне поменут је и „стећак“ из Орашја, што је, према нашем сазнању, први помен овог споменика у литератури, в. Лукић Цветић 2009: 97. Недавно је примерак из Орашја сумарно поменут у новијем раду Е. Зечевић, в. Zečević 2020: 89, 91, 92.

⁶⁸ У питању је правоугаона стела од пешчара, ширине 0,33 m, висине 0,55 m и дебљине 0,16 m. Сличан схематизовани приказ људске фигуре може се пронаћи на бројним примерима, попут оних у Доњем Штитару, Слатини или Бучу, који се шире датују у распон XIV–XVII века, в. Поповић 1991: 24, сл. 8; Ердељан 1996: 60, сл. 20/6, 77, сл. 40/1, 3, 4, 157, 167; Премовић-Алексић 2014: 28, сл. 11. Оно што карактериште овај надгробник јесу рељефно изведене представе крилате животиње са издуженом главом (коња или јелена?) на горњем средишњем делу западног лица споменика, као и младунчета исте животиње у доњем левом углу (или пса?). О претпостављеним представама в. Bešlagić 1982: 251–260. Представе јелена или коња заједно са мањим животињама забележене су на појединим стећцима, често у сценама лова, попут оних у Дугом Пољу, Горњим Бодежиштима код Гацка, Добрицама код Стоца, Цистама код Имотског, Сарајлијама код Дувна, Радимљи код Стоца, Старом Селу код Јајца, Убоском код Љубиња, Горњем Храсном код Стоца, Доњој Драгичини, Старом Селу код Доњег Вакуфа итд., в. Bešlagić 1959: сл. 43; Wenzel 1965: 275, Т. LXX/2, 7, 9, 11, 277, Т. LXXI/5, 279, Т. LXXII/6; Miletić 1982: 28, сл. 14, 67, сл. 37, 82, сл. 44, 130, сл. 80. О примеру из Прњавора можемо говорити као о представнику једног од крајњих источних домета уметности стећака.

⁶⁹ Јовановић 1989: 179–185, сл. 1–2.

thanks to a coin find dated back to the 16th century.⁶¹ We find almost exactly the same depiction also on a slab from the necropolis in Dići, where the burials were conducted from the 14th to the 17th century.⁶² A very similar tau-staff is also found on a grave slab from Donja Bekova near Novi Pazar, which belongs to a necropolis from the period of the 14th–17th century.⁶³ The grave slab of hegumen Antonije from the 15th century, at the Monastery of the Holy Mother of God on Kom, shows a staff with a slightly bent handle.⁶⁴ Heading west, such and similar examples may be found on the stećci in Stupari near Kladanj, Zgunja near Srebrenica, Gornji Malovan, Gorani near Konjic, Donji Bratač near Nevesinje, Vasilići near Kladanj, Očevlje near Breza, etc.⁶⁵

Such body shape attained through simplification is found on numerous headstones and grave slabs. The closest analogy is certainly a massive grave slab behind the apse of the Church of Sts. Apostles Peter and Paul in village Poljna, which is less than 13 km in a straight line away from the Church of St. John in Orašje.⁶⁶ The slab exhibits a geometrical depiction of a human figure made as a sunk relief, which has been, on the basis of an analogous example from Dežev, dated back to the late Middle Ages.⁶⁷ One tombstone – a stele, a stone monument so far unknown in literature, is situated north of the church estate at the cemetery in village Prnjavor, not far from the Monastery of Ljubostinja. The incised anthropomorphic depiction on the east side is made in the shape of a rounded head and a body created out of two parallel lines that separate in the lower section and gradually end up at a right angle. Like in the case of the other examples, the arms are shown in a spread position and they are

⁶¹ Жеж 1994: 112, Т. II/Fig. 2; Стојић 2010: 66, 115, Fig. 20/2. According to Ž. Jež, the staff symbol displayed on this grave slab is a symbol of “a monastery or village dignitary,” see Жеж 1994, 112I. Стојић opts for the position that the slab shows a symbol of a holder of the secular authority, a village knez or a kmet, see Стојић 2010, 115.

⁶² Жеж 2001: 137, 142–143, Т. 4/123.

⁶³ Дудић 1995: 33, Т. 35; Ердељан 1996: 152.

⁶⁴ Ивановић 1984: 33, Fig. 26.

⁶⁵ Wenzel 1965: 124, Т. XXXIV/19–26, with the referenced literature.

⁶⁶ Source GoogleEarth.

⁶⁷ Лукић Цветић 2009: 97, 106/Fig. 12, 107/Црт. 3. In the context of providing analogies for the slab from Poljna, a “stećak” from Orašje has been mentioned as well, which, according to our knowledge, was the first mention of this tombstone in literature, see Лукић Цветић 2009: 97. Not too long ago, the specimen from Orašje was summarily mentioned in a more recent paper by E. Zečević, see Zečević 2020: 89, 91, 92.

локалитета Црквина / Грчко гробље у Горњим Штитарима или на манастирској некрополи у Сопоћанима. Обе некрополе су биле у употреби од почетка XIV до XVII века.⁷⁰ Слична контура проналази се и на надгробној плочи поред цркве у Дежеву, која се датује пре краја XIV века,⁷¹ и на надгробној плочи са локалитета Чпиље – Кулина, који се налазио на месту данашњег језера Газиводе.⁷² Комплекснија представа особе са подигнутим рукама забележена је на стубу из Буковика код Аранђеловца,⁷³ а слична представа налази се и на споменику сполији из Смедеревске тврђаве.⁷⁴ Начин на који су изведена уста антропоморфној представи из Орашја у највећој мери подсећа на сличан детаљ са надгробне плоче код цркве у селу Струмце код Тутина. На њој се налази рељефна представа особе, очигледно из еклезијалног круга, чија су уста приказана у виду окренутог ћириличног слова П, с тим што су овде кракови окренути нешто више према унутрашњости.⁷⁵ Стил урезивања руку и прстију доста подсећа на графит са каменог блока из Краљеве Сутјеске.⁷⁶

Урези шематизованих и симплификованих представа („графита“) на сакралним и надгробним споменицима јављају се на ширем подручју и у дужем хронолошком опсегу, посебно у касносредњовековном периоду и времену турске и аустријске владавине (XVI–XVIII век).⁷⁷

⁷⁰ Ердељан 1996: 66, сл. 26/1, 153–154, 167, 187, Т. I/3.

⁷¹ Калић, Поповић 1985: 141–142, сл. 27/2.

⁷² Ивановић 1985: 131, сл. 14, 132.

⁷³ Bešlagić 1982: 554, сл. 216.

⁷⁴ Павловић 1980: 100, сл. 82.

⁷⁵ Дудић 1995: 364, Т. 200/1, 468, Т. 304/2; Премовић-Алексић 2014: 400. За споменике и плоче са локалитета Црквиште у селу Струмце није приложено датовање, већ се само наводи да су „средњовековни“, в. Лутовац 1954: 153; Дудић 1995: 38.

⁷⁶ Anđelić 1973: 165.

⁷⁷ Као примере можемо издвојити графите који се налазе у Светом Николи у Бањи код Прибоја из XVI века, в. Ђурић 1984: 217, сл. 7–9, 219, у пећини Испосници у Расу из XVI–XVII века, в. Митровић 1982: 222, 225–230, сл. 5; Поповић 1987: 58, сл. 43, у цркви манастира Ариље из XVIII века, в. Чанак-Медић 1982: 37, сл. 17, 41, сл. 18, 43. Понегде се јављају и на профаним објектима, попут оних у Бобовцу и Краљевој Сутјесци из позног средњег века, в. Anđelić 1973: 50, 165. На простору источне Босне и Херцеговине урезане представе које нису старије од времена XV–XVI века могу се пронаћи у пећинама, в. Basler 1980: 65–76. У ширем окружењу урезане антропоморфне представе јављају се још у раносредњовековном периоду, в. Neßmann 1986: 76–77; Štupcečki 1994: 218–219, Fig. 94, 96; Атанасов 2007: Т. XVII, XLIII, XLVIII–XLIX, LII.

represented by two incised squares.⁶⁸ An analogy from the somewhat wider surroundings is a grave slab of Mate Ivanović from Dubrovnik [Ragusa] from 1668 which is located in the so-called Latin Church or the Church of Jug-Bogdan in Prokuplje. The text on the slab is framed by an incised, stylised anthropomorphic depiction.⁶⁹ In terms of the style, the depiction of the head and the body that transforms, through a geometrical stylisation, into an elongated circularly finished ribbon, can be seen on a vertical tombstone – stele from the site of Crkvina/Grčko Groblje in Gornji Štitari or in the monastery necropolis of Sopoćani [monastery]. Both necropolises were used from the beginning of the 14th century to the 17th century.⁷⁰ A similar contour is also found on a grave slab beside the church in Dežev that is dated back to the period before the end of the 14th century⁷¹ and on a grave slab from the site of Čpilje – Kulina, that was located in the place of the present-date reservoir Gazivode.⁷² A more complex depiction of an individual with raised arms has been found on a pillar from Bukovik near Arandelovac,⁷³ while a similar depiction is also found on a spoliu monument from Smederevo Fortress.⁷⁴ The manner in which the mouth has been depicted on the anthropomorphic representation from Orašje reminds to the largest degree of a similar detail from a grave slab beside the church in village Strumce near Tutin.

⁶⁸ This is a rectangular stele made of sandstone, 0.33 m wide, 0.55 m high and 0.16 m thick. A similar outlined depiction of a human figure may be found in numerous examples, such as those in Donji Štitar, Slatina or Buč, that are more broadly dated back to the 14th–17th century, see Поповић 1991: 24, Fig. 8; Ердељан 1996: 60, Fig. 20/6, 77, Fig. 40/1,3,4, 157, 167; Премовић-Алексић 2014: 28, Fig. 11. What is characteristic of this tombstone are the relief depictions of a winged animal with an elongated head (a horse or a deer?) in the upper central segment of the west face of the tombstone, as well as that of the offspring of the same animal in the lower left corner (or of a dog?). Concerning the presumed depictions, see Bešlagić 1982: 251–260. The depictions of the deer or the horse, together with smaller animals, have been recorded in some stećci, often in the hunting scenes, such as those in Dugo Polje, Gornja Bodežišta near Gacko, Dobrie near Stoc, Ciste near Imotski, Sarajlije near Duvno, Radimlja near Stoc, Staro Selo near Jajce, Uboski near Ljubinja, Gornje Hrasno near Stoc, Donja Dragičina, Staro Selo near Donji Vakuf, etc., see Bešlagić 1959: Fig. 43; Wenzel 1965: 275, T. LXX/2, 7, 9, 11, 277, T. LXXI/5, 279, T. LXXII/6; Miletić 1982: 28, Fig. 14, 67, Fig. 37, 82, Fig. 44, 130, Fig. 80. We can talk about the specimen from Prnjavor as the representative of one of the farthest eastern reaches of the art of the stećci.

⁶⁹ Јовановић 1989: 179–185, Fig. 1–2.

⁷⁰ Ердељан 1996: 66, Fig. 26/1, 153–154, 167, 187, Т. I/3.

⁷¹ Калић, Поповић 1985: 141–142, Fig. 27/2.

⁷² Ивановић 1985: 131, Fig. 14, 132.

⁷³ Bešlagić 1982: 554, Fig. 216.

⁷⁴ Павловић 1980: 100, Fig. 82.

Иако се на основу искоришћеног простора који заузимају представе на овом споменику, као и њиховог међусобног односа, може претпоставити да су рађене истовремено, не сме се одбацити могућност и да су могле настати у различитим периодима. Док је представа штапа израђена у техници плитког рељефа, антропоморфна представа је настала урезивањем и више наликује уметности „графита“, за коју смо навели поједине примере. Ово питање мора се оставити отвореним за будуће анализе. Због контекста у коме се данас налази, за сада остаје непознаница да ли се нека слична представа или епиграфски натпис налазе на задњој страни споменика из Орашја. На основу прецизности датованих споменика са представом тау-штапа, попут плоча игумана Антонија,⁷⁸ Остоје крстјанина⁷⁹ и надгробника са некрополе манастира Грачанице код Ваљева,⁸⁰ период настанка споменика из Орашја можемо хронолошки одредити у XV–XVI век. Узевши у обзир урезану антропоморфну представу, која стилски највише одговара „графитима“ и из нешто познијег периода, горњу границу овог споменика условно можемо померити и до XVII века.

ДВА НАДГРОБНА СПОМЕНИКА ИЗ ПОЉНЕ

Село Пољна налази се у суседству насеља Опарић, са јужне стране, на путу који води према Трстенику. „Полна“ се први пут у писаним изворима среће у попису караванџија из Левча 1502. године,⁸¹ да би исто насеље касније било уписано у тефтерима из 1530.⁸² и 1595/6. године.⁸³

Црква Светих апостола Петра и Павла подигнута је у северном делу атара села Пољна, на обронцима планине Благодина.⁸⁴ Овај храм у

It contains a relief depiction of an individual, obviously from the ecclesiastic circle, whose mouth is depicted in the shape of an inverted Cyrillic letter П, with a note that here the ends are slightly more turned towards the interior.⁷⁵ The style of incising arms and fingers is rather reminiscent of the graffiti from a stone block from Kraljeva Sutjeska.⁷⁶

The incisions of outlined and simplified depictions (“graffiti”) on sacral monuments and tombstones, appear in a much wider area and over a longer chronological range, especially in the late medieval period and during the Ottoman and Austrian reigns (16th–18th century).⁷⁷

Although on the basis of the utilised space taken by the depictions on this tombstone, as well as their mutual relation, it is possible to assume that they were done concurrently, we must not discard the possibility that they could have been created in different periods. While the depiction of the staff was done in the sunk relief technique, the anthropomorphic depiction was created by incising and is more like the “graffiti” art for which we have mentioned some examples. This question must be left open for future analyses. Because of the context in which it is today, it remains unknown for the time being whether some similar depiction or an epigraphic inscription exists on the back side of the tombstone from Orašje. On the basis of the more precisely dated tombstones with the depiction of tau-staff, like the slabs of hegumen Antonije⁷⁸ and Ostoja krstjanin⁷⁹ and the tombstone from the necropolis of the Monastery of Gračanica

⁷⁵ Дудић 1995: 364, Т. 200/1, 468, Т. 304/2; Премовић-Алексић 2014: 400. No dating has been provided for the headstones and grave slabs from the site of Crkvište in village Strumce, but rather it is only said that they are “medieval”, see Лытовац 1954: 153; Дудић 1995: 38.

⁷⁶ Andelić 1973: 165.

⁷⁷ As examples, we can point out at the graffiti that are found at the Church of St. Nicholas in Banja near Priboj from the 16th century, see Ђурић 1984: 217, Fig. 7–9, 219, at the cave “Isposnica” [Hermitage] in Ras from the 16th–17th century, see Митровић 1982: 222, 225–230, Fig. 5; Поповић 1987: 58, Fig. 43, and at the church of the Monastery of Arilje from the 18th century, see Чанак-Медић 1982: 37, Fig. 17, 41, Fig. 18, 43. In some places they also appear on profane structures, such as those in Bobovac and Kraljeva Sutjeska from the late Middle Ages, see Andelić 1973: 50, 165. On the territory of east Bosnia and Herzegovina, the incised depictions not older than from the period of the 15th–16th century may be found in caves, see Basler 1980: 65–76. In the wider surroundings, the incised anthropomorphic depictions appear already in the early medieval period, see Herrmann 1986: 76–77; Šlupecki 1994: 218–219, Fig. 94, 96; Атанасов 2007: Т. XVII, XLIII, XLVIII–XLIX, LII.

⁷⁸ Ивановић 1984: 33, Fig. 26.

⁷⁹ Wenzel 1965: 92–93, Т. XXXIV/20.

⁷⁸ Ивановић 1984: 33, сл. 26.

⁷⁹ Wenzel 1965: 92–93, Т. XXXIV/20.

⁸⁰ Стојић 2010: 66, 115, сл. 20/2.

⁸¹ ВОА, Ali Emiritasnifi, Sultan Bayezid Hanı Saninu, 46; Катић, Амедоски 2017: 12.

⁸² У овом попису је насеље Пољна уписано као *Polone/Popone*, в. Yüzbaşıoğlu et al. 2009: 48–49.

⁸³ Симоновић 1983: 24.

⁸⁴ Потес на коме је подигнута црква познат је под називом Басат и представља локацију на којој су вршена једна од најранијих археолошких истраживања средњовековних налазишта. На Басату је први српски школовани археолог, проф. Милоје Васић, 1905. године ископавао позносредњовековно насеље. Археолошке сонде су том приликом постављане непосредно уз само цркву, као и на простору црквене порте и падине уз њу, в. Васић 1906: 39–46.

пописима црква помиње се тек 1874. године, али се о његовој стварној старости не може много тога рећи, с обзиром на то да нису очувани старији подаци, као и да археолошка истраживања нису обављана на простору саме цркве.⁸⁵

Изван цркве, југоисточно од олтарске апсиде, налазе се три надгробне плоче, за које се везују имена тројице свештеника из XIX века. О томе сведоче текстови урезани на њима и подаци из црквеног летописа. Међутим, услед постојања архаичних мотива на њима, не сме се искључити могућност да су плоче донете са другог локалитета, а да је текст накнадно уклесан.⁸⁶ Друга плоча, која се налази југоисточно од олтара, представља масиван правоугаони примерак, димензија 2,33 x 0,75 m. На њеном централном делу налази се геометријска, симплификована представа људске фигуре, израђене у плитком рељефу. Глава представе је кружно изведена, док су труп и удови приказани у форми вертикалног штапа (сл. 4). Део очуваног натписа на левој страни показује да је покојник живео 45 година и да је преминуо 1847. године. М. Лукић Цветић указује да је овако стилизована људска представа веома архаична и да су слични примерци заступљени још у средњем веку. Као аналогију, ауторка наводи надгробну плочу са некрополе поред цркве из XIII века у селу Дежева, поједине примере са гробља у селу Бела Вода из XIX века, као и секундарно искоришћен споменик из Орашја, који је приказан у овом раду.⁸⁷ Овим аналогијама ми придо-

near Valjevo,⁸⁰ the period when the tombstone from Orašje was created can be chronologically established as the 15th–16th century. Taking into consideration the incised anthropomorphic depiction which in terms of the style mostly corresponds to the “graffiti” even from the somewhat later period, the upper limit for this tombstone may be provisionally moved up to the 17th century.

TWO TOMBSTONES FROM POLJNA

Village Poljna is situated in the neighbourhood of village Oparić, on the south side, on the road to Trstenik. Polna was first mentioned in written sources in the 1502 census of caravaners from Levač,⁸¹ only for the same village to be registered later in the defters from 1530⁸² and 1595/6.⁸³

The Church of Sts. Apostles Peter and Paul was built in the north part of the territory of village Poljna, on the slopes of mount Blagotin.⁸⁴ This church appears in the church censuses only in 1874, but not much can be said about its real age, taking into account that no older data have been preserved and that no archaeological surveying has been done within the church itself.⁸⁵

⁸⁰ Стојић 2010: 66, 115, Fig. 20/2.

⁸¹ BOA, Ali Emiritasnifi, Sultan Bayezid Hanı Saninu. 46; Катић и Амедоски 2017: 12.

⁸² In this census the village of Poljna was enumerated as Polone/Popone, see Yüzbaşıoğlu et al. 2009: 48–49.

⁸³ Симоновић 1983: 24.

⁸⁴ The area where the church was built is known as Basat and it represents a location where one of the first archaeological surveying of medieval sites was conducted. It was in Basat where the first Serbian educated archaeologist, Prof. Miloje Vasić, excavated a late medieval settlement in 1905. At that time, the archaeological probes were placed directly adjacent to the church, as well as in the area of the churchyard and the slope beside it, see Vasić 1906: 39–46.

⁸⁵ Митрополитъ Михаилъ 1874: 29; Лукић Цветић 2009: 85. It is important to mention that there are some characteristic details that exist on the church facade, such as a shallow niche with a Moorish arch, the upper part of which was made from the secondarily used marble block, processed from the lower side in the shape of an arch. There are also arches above the west and south doorways, decorated by triangular ornaments, floral motifs in the shape of vine, as well as borders with triangular zigzag ornament, followed by heart-shaped forms. All of these elements were, most likely, taken over from an older structure the existence of which is to be confirmed by future archaeological surveys. This supposition is back up by a church chronicle noting that the door lintel of the west doorway, the window openings and the original ambon were brought from the older church, destroyed by the Ottomans, see Лукић Цветић 2009: 87–88. This refers to the present-day Church of St. Pantaleon, see Бушетић 1903: 499; Чобановић 1965: 17; Ветнић 2010: 29.

⁸⁵ Митрополитъ Михаилъ 1874: 29; Лукић Цветић 2009: 85. Важно је поменути постојање карактеристичних детаља на црквеној фасади, попут плитке нише са сараценским луком, чији је доњи део направљен од секундарно употребљеног мермерног квадера, лучно обрађеног са доње стране. Ту се истичу и лукови изнад западних и јужних врата, који су украшени троугластим орнаментима, флоралним мотивима у виду лозице, као и бордурама са троугластим цикцак орнаментом, на које се надовезују срцолики облици. Сви ови елементи су, највероватније, преузети са старијег објекта, чије постојање треба да потврде будућа археолошка истраживања. Ту претпоставку поткрепљује и црквени летопис, који бележи да су надвратник западних врата, прозорски отвори и првобитни амвон донети са простора старе цркве, коју су порушили Турци, в. Лукић Цветић 2009: 87–88. Мисли се на данашњу цркву Светог Пантелејмона, в. Бушетић 1903: 499; Чобановић 1965: 17; Ветнић 2010: 29.

⁸⁶ Лукић Цветић 2009: 96, нап. 48.

⁸⁷ Калић, Поповић 1985: 141–142, сл. 27/2; Дудић 1995: 34, сл. 5; Лукић Цветић 2009: 97; Премовић-Алексић 2014: 95, сл. 172.

4. Надгробна плоча поред цркве Свјетих апостола Петра и Павла у селу Пољна (фото А. Ристић, преузето из Лукић Цветић 2009: 107, цртеж 3)

4. Grave slab beside the Church of Sts. Apostles Peter and Paul in village Poljna (photo by A. Ristić, taken over from Лукић Цветић 2009: 107, Drawing 3)

дајемо и надгробну плочу са некрополе манастира Сопотани⁸⁸ и једну са некрополе код цркве Светог Димитрија у Јанчи,⁸⁹ као и сличан примерак са некрополе у Дићима.⁹⁰ Ови примерци припадају времену XIV–XVII века. На основу нешто боље датоване аналогије са некрополе у Дежеви, надгробну плочу поред цркве Светих апостола Петра и Павла у селу Пољна ближе временски опредељујемо у XIV–XV век.⁹¹

У северозападном делу атара села Пољна, са леве стране пута који из села води према Опарићу, налази се узвишење под називом Црквиште, на коме се данас налазе површине под виногради-ма.⁹² У прошлости су се на том месту налазили

Outside the church, southeast from the altar apse, there are three grave slabs that are linked to the names of three priests from the 19th century. This is corroborated by the texts incised on them and the data from the church chronicle. However, taking into account that there are archaic motifs on them, we cannot exclude a possibility that the slabs were brought here from another location and that the text was subsequently carved in.⁸⁶ Another slab that is located southeast of the altar is a massive rectangular specimen, with the dimensions of 2.33 x 0.75 m. In its central part there is a geometrical, simplified depiction of a human figure, made as a sunk relief. The head of the depiction is done circularly, while the body and the limbs are shown in the shape of a vertical staff (Fig. 4). A part of the preserved inscription on the left-hand side shows that the deceased lived for 45 years and that he passed in 1847. M. Lukić Cvetić points out that a human depiction stylised in this way is very archaic and that similar examples were present already in the Middle Ages. As an analogy, the author gives a grave slab from the necropolis beside a 13th-century church in village Deževa, some examples from the graveyard in village Bela Voda from the 19th century, as well as the secondarily used tombstone from Orašje that is presented in this paper.⁸⁷ To these analogies we would like to add a grave slab from the necropolis of the Monastery of Sopoćani⁸⁸ and another one from the necropolis beside the Church of St. Demetrius in Janča,⁸⁹ as well as a similar specimen from the necropolis in Dići.⁹⁰ These examples belong to the time period of the 14th–17th century. On the basis of the somewhat better dated analogy from the necropolis in Deževa, we can date more closely the grave slab beside the Church of Sts. Apostles Peter and Paul in village Poljna to the 14th–15th century.⁹¹

In the northwest part of the territory of village Poljna, on the left-hand side of the road that leads from the village towards Oparić, there is an elevation called Crkvište, where nowadays there are vineyards.⁹² In the past, there used to be remains of

⁸⁶ Лукић Цветић 2009: 96, remark 48.

⁸⁷ Калић и Поповић 1985: 141–142, Fig. 27/2; Дудић 1995: 34, Fig. 5; Лукић Цветић 2009: 97; Премовић-Алексић 2014: 95, Fig. 172.

⁸⁸ Ердељан 1996: 167, 187, T. I/3.

⁸⁹ Ibid 1996: 51, Fig. 9/3, 78, Fig. 41/5, 161–162.

⁹⁰ Жеж 2001: 143, T. 3/72.

⁹¹ Калић и Поповић 1985: 141–143, 146, Fig. 27/2; Премовић-Алексић 2014: 95, Fig. 172.

⁹² Мишковић 1885: 194.

⁸⁸ Ердељан 1996: 167, 187, T. I/3.

⁸⁹ Ердељан 1996: 51, сл. 9/3, 78, сл. 41/5, 161–162.

⁹⁰ Жеж 2001: 143, T. 3/72.

⁹¹ Калић, Поповић 1985: 141–143, 146, сл. 27/2; Премовић-Алексић 2014: 95, сл. 172.

⁹² Мишковић 1885: 194.

5. Усадник из цркве Светиог Пантелејмона у селу
Пољна (фото А. Ристић, цртеж В. Димић)

5. Vertical tombstone from the Church of St. Pantaleon in
village Poljna (photo by A. Ristić, drawing by V. Dimić)

остаци темеља, које је народ називао Госпођина црква, као и старо околно гробље.⁹³

Са десне стране улаза у данашњу цркву, у њеном југоисточном делу, налази се мањи камени споменик, који је усправно постављен и причвршћен за под, прекривен савременим подним плочама. Тај део пода је незнатно уздигнут од остатка унутрашње површине, па се стиче утисак да се на том месту налази гробно место, што се може претпоставити и на основу појаве металног новца, који на том месту оставља локални живаљ. Ради се о мањем усаднику од

the foundations, which the local population called *Gospodina crkva* [Madam's Church], as well as an old surrounding graveyard.⁹³

To the right from the entrance into the present-day church, in its southeast section, there is a smaller stone tombstone positioned upright and affixed to the floor covered in contemporary floor slabs. This part of the floor is slightly elevated from the rest of the interior surface and one gets an impression that there is a tomb there, which may also be presumed on the basis of the coins left in this spot by local residents. This is a smaller vertical tomb-

⁹³ Бушетић 1903: 499–500. Према народном предању, црква је назив добила по томе што јој је ктиторка била кнегиња Милица, в. Чобановић 1965: 16; Лукић Цветић 2009: 85; Ветнић 2010: 29. У летопису цркве села Пољна налази се податак да је „на месту некадање цркве нађено у своје време мноштво људских костију и остаци камена, као да је на том месту била грађевина“. Д. Чобановић наводи да око данашње капеле и сада стоје „неки трагови, камен и руине, али нема сигурних знакова да је ту била баш црква“, в. Бушетић 1903: 499; Чобановић 1965: 17; Ветнић 2010: 29. Око садашње цркве се још увек уочава већи број аморфног камења.

⁹³ Бушетић 1903: 499–500. According to the oral tradition, the church got this name because its ktetor was Princess Milica, see Чобановић 1965: 16; Лукић Цветић 2009: 85; Ветнић 2010: 29. The chronicle of village Poljna's church says that at the place of the former church, a myriad of human bones and remains of stones were found back in the day, as if a building used to be on that spot. D. Čobanović says that around the present-day chapel even today there are some traces, the stone and ruins, but there are no certain signs that there was indeed a church there, see Бушетић 1903: 499; Чобановић 1965: 17; Ветнић 2010: 29. A large number of amorphous stones may be noticed around the church even today.

кречњака, четвоространог облика, са пирамидалним врхом (обелиском), са две шире и две уже, бочне стране. Висина споменика је 33,5 cm, ширина 15 cm, а дебљина 9,5 cm. На широј, фронталној страни налази се урезани патријаршијски крст, где је испод хоризонталног крака (*антијене*) урезан нешто шири хоризонтални крак, чија се лева страна извија нагоре (сл. 5). Горња страна споменика је доста тамнија од његовог остатка, што представља продукт дугог рочног паљења свећа, које је с временом довело до промене боје споменика и формирања тамног воштаног слоја. Те околности су допринеле нешто тежем сагледавању горњег дела урезаног симбола. Осим тога, црквица Светог Пантелејмона нема обезбеђен доток природне или вештачке светлости, што и само фотографисање чини отежаним. Ипак, пажљивим посматрањем изблиза и применом ефеката на фотографије споменика у програму за обраду растерске графике долази се до сазнања да на горњем делу урезаног крста постоји урезани круг или полу-круг, што читавој представи даје антропоморфни карактер. На левој бочној страни споменика такође се налази урезани крст, али је нешто теже сагледив због промене боје споменика на тој страни. На остале две стране усадника нема урезаних симбола.

Према својој форми, на основу поделе Ш. Бешлагича, споменик припада стубовима, и то врсти сандука са завршетком на две воде.⁹⁴ Према класификацији Е. Зечевић, наш споменик припада усадницима – плочама на две воде.⁹⁵ Иако нема овакав завршетак, географски близак стуб, који по својим мерама одговара овом из Пољне, а постављен је изнад једног озиданог гроба, налази се уз спољашњу страну апсиде цркве Преподобне мученице Параскеве у селу Сиљевица. Облик споменика и крста на споменику из Пољне веома су слични споменику из Толисавца код Крупња, са локалитета Мађарско гробље.⁹⁶ Оваква урезана представа у највећој мери подсећа на ону из села Опарић, посебно што се и у овом случају ради о оранту са подигнутом левом руком. Опарићки примерак представља најближу географску и стилску паралелу. Исто тако, велика сличност уочава се и са

stone made of limestone, it has a four-sided shape with a pyramidal top (an obelisk), with two wider and two narrower (lateral) sides. The height of the tombstone is 33.5 cm, its width is 15 cm and the thickness is 9.5 cm. On the wider, frontal side, there is an incised patriarchal cross where under the horizontal arm (antenna) there is an incised somewhat wider horizontal arm, the left side of which bends upwards (Fig. 5). The upper side of the tombstone is significantly darker than the rest of it, which is a product of a long-term burning of candles that has led over time to the change in the colour of the tombstone and the forming of a darker, wax layer. These circumstances have contributed to the somewhat more difficult study of the upper part of the incised symbol. In addition, the small Church of St. Pantaleon does not have any source of natural or artificial lighting, which makes even the taking of photographs more difficult. Nevertheless, by more detailed examination from up close and by applying effects onto the photographs of the tombstone in a programme for the processing of raster graphics, we have come to the conclusion that in the upper part of the incised cross there is an incised circle or a semi-circle, which renders the overall depiction an anthropomorphic character. On the left, lateral side of the tombstone, there is also an incised cross, but it is somewhat more difficult to be studied on account of the change in the colour of the tombstone on that side. There are no incised symbols on the remaining two sides of the vertical tombstone.

According to its formula, on the basis of the classification of Š. Bešlić, the tombstone belongs to pillars and a type of a tomb with a gable roof.⁹⁴ According to the classification of E. Zečević, our tombstone belongs to vertical tombstones – gable slabs.⁹⁵ Although it does not have such an ending, a geographically close pillar, which by its measurements corresponds to this one from Poljna, is located beside the exterior side of the apse of the Church of the Venerable Martyr Paraskevi of Rome in village Siljevica, placed above a built tomb. The shape of the tombstone and the cross on the tombstone from Poljna are very similar to the tombstone from Tolisavac near Krupanj, from the site of Mađarsko groblje.⁹⁶ Such incised depiction is to a large degree reminiscent of the one from village Oparić, particularly because in this case it concerns an orans figure with a raised left arm. The specimen from Oparić

⁹⁴ Bešlić 1982: 105–106, T. VI/2B.

⁹⁵ Зечевић 2005: 44–45.

⁹⁶ Бошковић, Кораћ 1953: 186, сл. 289; Wenzel 1965: 111, T. XXVII/7; Зечевић 2005: 168, 211, сл. 169.

⁹⁴ Bešlić 1982: 105–106, T. VI/2B.

⁹⁵ Зечевић 2005: 44–45.

⁹⁶ Бошковић, Кораћ 1953: 186, Fig. 289; Wenzel 1965: 111, T. XXVII/7; Зечевић 2005: 168, 211, Fig. 169.

урезаном представом на надгробној плочи са локалитета Црквиште у Вујанову код Бојника,⁹⁷ као и оном из већ поменутог оближњег села Туковац у бојничкој општини.⁹⁸ С обзиром на то да најближе географске и иконографске паралеле проналазимо на надгробној плочи из Опарића, споменик из цркве Светог Пантелејмона у насељу Пољна оквирно датујемо у раздобље XVI–XVII века.

ЗАКЉУЧАК

Надгробни споменици који су разматрани у претходном тексту представљају оне познате примерке који потичу из области Каленићке реке. О надгробној плочи из Пољне и споменику из Орашја врло мало је писано у литератури, о плочи из села Опарић само узгредно, док је споменик из цркве Светог Пантелејмона у Пољни био до сада потпуно непознат широј јавности. Не искључујемо могућност да се у овој области налази још неки примерак са антропоморфном представом из периода XIV–XVII века, о чијем постојању немамо сазнања.

Димензије и облици ових споменика варирају у зависности од примерка. Тако је усадник из цркве Светог Пантелејмона у селу Пољна висок само 33,5 cm, док је масивна правоугаона плоча из истог насеља дугачка 2,33 m. Сви споменици су израђени од локалног кречњака. Саме представе у три случаја су извршене техником урезивања (Опарић, Орашје, споменик из цркве Светог Пантелејмона у Пољни), док су у два случаја изведене рељефно (Орашје, плоча поред цркве Светих апостола Петра и Павла у Пољни). Најједноставнији иконографски приказ садржи плоча покрај цркве Светих апостола Петра и Павла у селу Пољна. На два споменика ове области налази се представа урезаних ораната, док најсложенији иконографски склоп и комбинацију техника налазимо на споменику из Орашја. Заједнички елемент свих поменутих споменика из области Каленићке реке представља управо представа антропоморфног карактера. Као што је претходно напоменуто, шематизоване представе са антропоморфним карактеристикама могу се пратити на широј територији и дужем времен-

constitutes the closest geographic and stylistic parallel. Also, there is a major similarity with the incised depiction on the grave slab from the site of Ckrvište in Vujanovo near Bojnik,⁹⁷ as well as the one from the already mentioned nearby village Čukovac in the municipality of Bojnik.⁹⁸ Taking into consideration that the closest geographic and iconographic parallels are found on the ground slab from Oparić, the tombstone from the Church of St. Pantaleon in village Poljna is approximately dated back to the period of the 16th–17th century.

CONCLUSION

The tombstones considered in the text above are those known specimens that come from the area of the Kalenička reka. Very little has been written in the literature about the grave slab from Poljna and the tombstone from Orašje and there are only sporadic mentions of the slab from village Oparić, while the tombstone from the Church of St. Pantaleon in Poljna has been completely unknown to the wider public until now. We cannot rule out that in this area there are still some specimens with anthropomorphic depictions from the period of the 14th–17th century, which we know nothing of.

The dimensions and shapes of these tombstones vary depending on the specimen. Thus, the vertical tombstone from the Church of St. Pantaleon in village Poljna is only 33.5 cm high, while the massive rectangular slab from the same village is 2.33 m long. All the tombstones were made out of local limestone. In three cases, the depictions were done by the incising technique (Oparić, Orašje, tombstone from the Church of St. Pantaleon in Poljna), while in the case of two of them they were done as reliefs (Orašje, slab beside the Church of Sts. Apostles Peter and Paul in Poljna). The simplest iconographic representation is found on the slab beside the Church of Sts. Apostles Peter and Paul in village Poljna. Two tombstones from this area contain depictions of incised orans figures, while the most complex iconographic ensemble and combination of techniques are found on the tombstone from Orašje. A common element of all mentioned tombstones from the area of the Kalenička reka are precisely the depictions of anthropomorphic character. As it has been pointed out earlier, the outlined depictions with anthropomorphic characteristics may

⁹⁷ Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 85–86.

⁹⁸ Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 54; Јовић и др. 2020: 255–257, сл. 3.

⁹⁷ Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 85–86.

⁹⁸ Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 54; Јовић и др. 2020: 255–257, Fig. 3.

ском раздобљу, од раног средњег века, па све до модерног периода.⁹⁹

Оно што је заједничко за наше споменике и плоче је то што се данас сви они налазе у контексту одређеног сакралног објекта. Остаје отворено питање њихове првобитне локације.¹⁰⁰ Данашње цркве у селима Опарић и Орашје традиција повезује са некадашњим манастирима, што се за случај цркве Светог Јована у Орашју, највероватније, може поткрепити и писаним изворима.¹⁰¹ Томе у прилог још иде и постојање топонима Манастирински поток, који протиче покрај Манастирине у Опарићу,¹⁰² као и Прњавор и Калуђерско гробље, који се налазе у близини цркве у Орашју. Последњи топоним може представљати првобитну локацију данашњег споменика, али ће одговор на то питање морати дати нека будућа археолошка истраживања. Узевши у обзир ову чињеницу, може се помишљати да су се ове надгробне плоче и споменици налазили изнад гробова црквених великодостојника – игумана, монаха, свештеника, или потенцијалних ктитора, који су долазили из редова световних људи.¹⁰³ Датовање ових споменика је прилично отежано, али на основу аналогних примерака се сви они оквирно смештају у раздобље XIV–XVII века. Условно, можемо претпоставити да најстарији примерак из ове групе представља надгробна плоча која се налази испред цркве Светих апостола Петра и Павла у селу Пољна, чији се аналогни примерак из XIV–XV века налази поред средњовековне цркве у селу Дежева.¹⁰⁴ Једино се време

be followed throughout the wider territory and over a longer period of time, from the early Middle Ages until the modern period.⁹⁹

What is common to our tombstones and slabs is that nowadays they are all situated within the context of a certain sacral structure. The question of their original locations remains open.¹⁰⁰ The present-day churches in villages Oparić and Orašje are traditionally linked with former monasteries, which in the case of the Church of St. John in Orašje can, most probably, also be supported by written sources.¹⁰¹ This is corroborated by the existence of toponym Manastirski potok [a stream] that flows beside Manastirine in Oparić,¹⁰² as well as Prnjavor and Kaluđersko groblje, that are located near the church in Orašje. The last toponym may be the original location of the present-day tombstone, but the answer to that question will have to be provided by some future archaeological explorations. Taking this fact into account, we may assume that these grave slabs and tombstones were placed above the tombs of church dignitaries – hegumens, monks, priests or potential ktitors who came from the ranks of secular individuals.¹⁰³ The dating of these tombstones is rather difficult, but on the basis of analogous specimens they can all be dated back approximately to the period of the 14th–17th century. Provisionally, we can presume that the oldest specimen from this group is the grave slab located in front of the Church of Sts. Apostles Peter and Paul in village Poljna, whose analogous specimen from the 14th–15th century lies beside the medieval church in village Deževa.¹⁰⁴ Only the time when this par-

⁹⁹ Поједностављене антропоморфне представе чине чест мотив на усправним надгробним споменицима XIX века са подручја западне Србије, посебно из околине Горњег Милановца, в. Крстановић, Радоњић Живков, Кесић-Ристић 2012.

¹⁰⁰ Како се може сазнати из црквеног летописа, и надгробна плоча из Опарића налазила се до седамдесетих година XX века испред цркве Манастирине, да би се накнадним интервенцијама и изградњом припрате нашла унутар ње, в. Благојевић 1974: 6/5.

¹⁰¹ Мишковић 1885: 124; Вујић 1901: 137; Зиројевић 1984: 157.

¹⁰² Мишковић 1885: 124; Мијатовић 1905: 358.

¹⁰³ Према М. Вензел, предмети попут крстова, штапова или књига у рукама покојника означавају његов духовни положај, док представа мача или неког другог оружја указује на његову световну функцију, в. Wenzel 1965: 308. О општим подацима о антропоморфним представама и крстовима на надгробним споменицима, њиховом изгледу и функцији в. Vidović 1954: 119–136; Wenzel 1965: 91–93, 307–309; Влаховић 1974: 519–530; Bešlagić 1982: 177–195, 300–312; Дудић 1995: 87–90; Ерделјан 1996: 63–81, 119–127; Зечевић 2005: 60–63, 68.

¹⁰⁴ Калић, Поповић 1985: 141–143, 146, сл. 27/2; Премовић-Алексић 2014: 95, сл. 172.

⁹⁹ Simplified anthropomorphic depictions are a frequent motif on the 19th century vertical tombstones found on the territory of west Serbia, especially in the surroundings of Gornji Milanovac, see Kрстановић, Радоњић Живков, Кесић-Ристић 2012.

¹⁰⁰ As it may be found out from the church chronicle, the grave slab from Oparić also used to be located in front of the Church of Manastirine until the 1970s, but owing to subsequent interventions and the construction of a narthex, it ended up within the church, see Благојевић 1974: 6/5.

¹⁰¹ Мишковић 1885: 124; Вујић 1901: 137; Зиројевић 1984: 157.

¹⁰² Мишковић 1885: 124; Мијатовић 1905: 358.

¹⁰³ According to M. Wenzel, the objects such as crosses, staffs or books in the hands of the deceased mark his spiritual position, while the depiction of a sword or some other weapon points at his secular function, see Wenzel 1965:308. Concerning some general data on anthropomorphic depictions and crosses on tombstones, their appearance and function, see Vidović 1954: 119–136; Wenzel 1965: 91–93, 307–309; Влаховић 1974: 519–530; Bešlagić 1982: 177–195, 300–312; Дудић 1995: 87–90; Ерделјан 1996: 63–81, 119–127; Зечевић 2005: 60–63, 68.

¹⁰⁴ Калић и Поповић 1985:141–143, 146, Fig. 27/2; Премовић-Алексић 2014: 95, Fig. 172.

настанка овог надгробника може са већом дозом опреза довести у везу са периодом постојања средњовековне жупе Левач. Условно, и *terminus ante quem non* настанка споменика из села Орашје могао би се сместити у XV век. Примерци из Опарића и из цркве Светог Пантелејмона у селу Пољна временски би припадали постојању османске нахије Левач и време њихове израде смешта се у период првих очуваних помена насеља из којих потичу. Уколико бисмо посматрали територију старог Левча у потпуности, у њу би, свакако, улазио и споменик са антропоморфном представом из Љубостињског Прњавора. Ако овој групи придодамо и оне без иконографских приказа¹⁰⁵ а који су повезани са гробним местом везаним за одређени сакрални објекат, попут споменика из села Сиљевица и Кукљин,¹⁰⁶ тиме добијамо ширу слику њиховог распрострањања (сл. 6). Публиковањем ових примерака, уз додатак ретких епиграфских споменика из ближе околине,¹⁰⁷

¹⁰⁵ Услед дуготрајног паљења свећа уз споменике или преко њих, сва три примерка из цркава у селу Кукљин су готово у потпуности прекривени слојем воска и црне чађи и прилично је отежано сагледавање постојања неке урезане представе на њима. Тако се на предњем лицу споменика у облику обелиска из цркве Светих цара Константина и царице Јелене, који је нешто мање био изложен дејству ватре, може наслутити постојање урезаног текста. Одређени симболи назире се при дну горње стране, али се у овом тренутку не могу извући далекосежнији закључци због слабе видљивости и оштећености тог дела споменика.

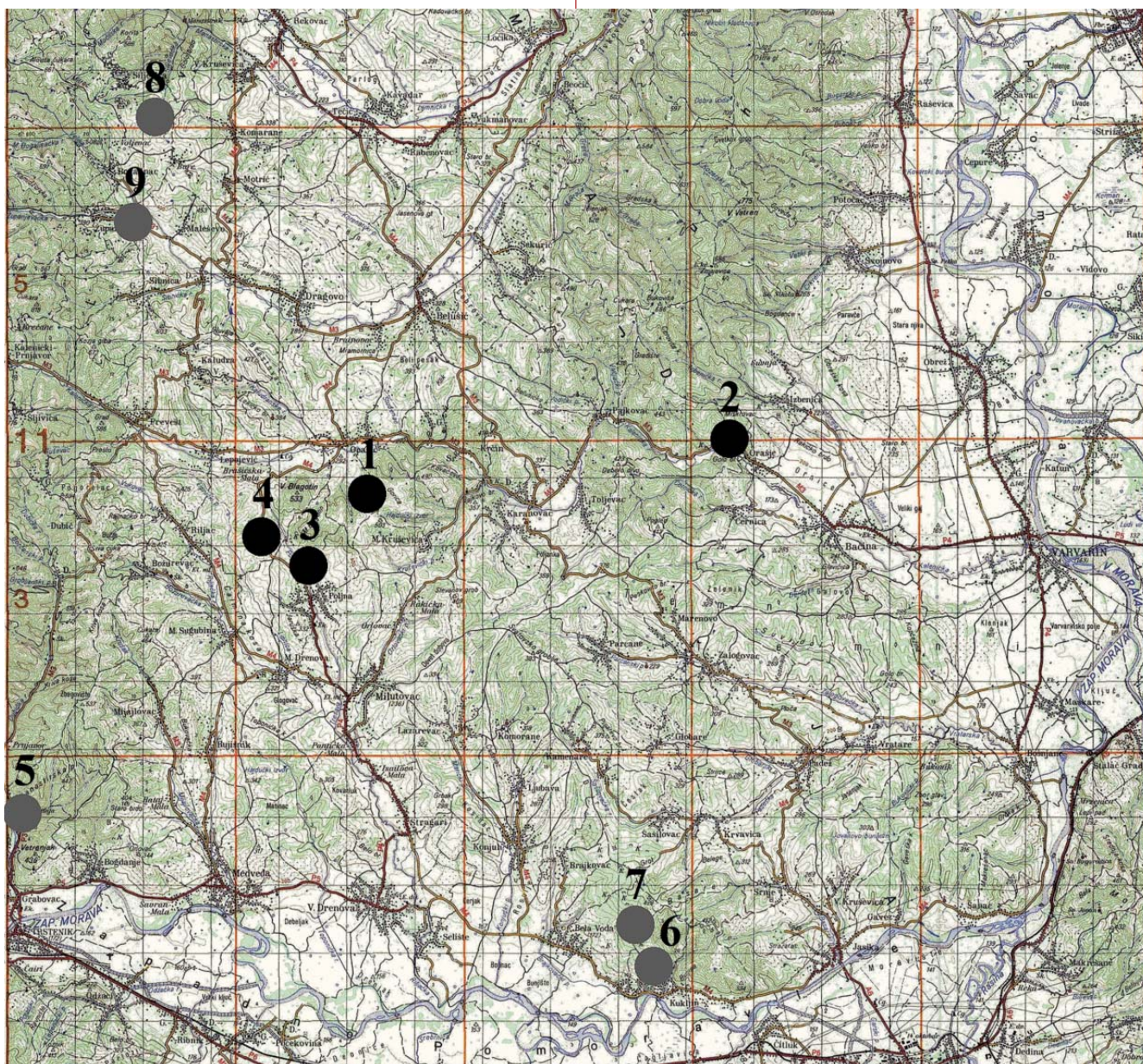
¹⁰⁶ У селу Кукљин налазе се три усправна надгробна споменика унутар цркава, и то изнад места на којима се верује да постоје исцелитељске гробнице. Уз сам југозападни угао наоса цркве Светих лекара Козме и Дамјана налази се мањи усправни споменик правоугаоног облика, са заобљеном страном, окренутом према зиду, и карактеристичним горњим завршетком у виду зарубљене четворостране пирамиде. Ширина и висина му износе 0,25 m, односно 0,33 m са зарубљеним врхом. Друга два споменика налазе се у средишњем делу наоса старе цркве на Градишту, у источном травеју. Ради се о два камена већих димензија. Десни примерак је правоугаоног облика, који се сужава према врху (трапез), да би на самом врху постао аморфан, као продукт оштећења. Његова ширина при дну износи 0,50 m, висина 0,70 m, а дебљина 0,47 m. Са његове леве стране у правцу улаза у цркву налази се усправни споменик у облику обелиска, који се такође сужава према заравњеном врху. Према подели Ш. Бешлагича, овакав облик припада врсти квадера који се сужава према врху и има заравњену горњу страну, в. Bešlagić 1982: 105–106. Споменик је од пешчара и нешто је светлији од суседног, који је са предње стране готово потпуно прекривен црном чађи. Усадник се састоји од два сегмента, што је продукт његовог ломљења по средини. На горњој страни предњег лица уочавају се извесни урези, што може представљати остатак текста на том месту. Његова ширина у базном делу износи 0,25 cm, висина 0,61 cm, дебљина при дну 0,19 m и при врху 0,155 m.

¹⁰⁷ О епиграфском споменику XVI–XVII века из села Жупањевац в. Ристић 2020: 381–400.

ticular tombstone was made could be with a large degree of caution linked to the period when the medieval parish of Levač used to exist. Provisionally, the *terminus ante quem non* of the tombstone from village Orašje could also be put in the 15th century. The specimens from Oparić and from the Church of St. Pantaleon in village Poljna would, in terms of the time period, pertain to the Ottoman nahiye of Levač, while the time when they were made is allotted to the period of the first preserved mentions of the settlements from which they originate. If we were to look at the territory of old Levač in its entirety, it would certainly also include the tombstone with anthropomorphic depiction from Ljubostinja Prnjavor. If we assign to this group also those without iconographic depictions,¹⁰⁵ which are linked to the grave tied to a certain sacral object such as the tombstone from villages Siljevica and Kukljin,¹⁰⁶ we would then get a broader picture of their distribution (Fig. 6). The publicising these specimens, with addition of rare epigraphic tombstones from the nearer

¹⁰⁵ On account of the long-term candle burning next to the tombstones or over them, all three specimens from the churches in village Kukljin are almost entirely covered by a layer of wax and black soot, making it rather difficult to see whether there is any incised depiction on them. Thus, it is possible to forebode an incised text on the front face of a tombstone in the shape of an obelisk from the Church of Holy Emperor Constantine and Empress Helena, which was slightly less exposed to the fire action. Certain symbols may be discerned towards the bottom of the front side, but as of now it is impossible to come up with any far reaching conclusions, owing to the poor visibility and the damages on that part of the tombstone.

¹⁰⁶ In village Kukljin, there are three vertical tombstones within churches, specifically above the place where it is believed there are healers' tombs. Adjacent to the very southwest corner of the naos of the Church of the Holy Healers Cosmas and Damian, there is a smaller vertical tombstone of a rectangular shape with a rounded side facing the wall and a characteristic upper ending in the shape of a truncated four-sided pyramid. Its width and the height are 0.25 m and 0.33 m, respectively, with the truncated top. The other two tombstones are located in the central part of the naos of the old church at Gradište, in the east bay. These are two stones of larger dimensions. The right-hand specimen has a rectangular shape that narrows down towards the top (a trapezoid), only to become amorphous at the very top, as a product of damage. Its width at the bottom is 0.50, the height is 0.70 m, while the thickness is 0.47 m. On its left-hand side, in the direction of the church's entrance there is a vertical tombstone in the shape of an obelisk which also narrows down towards the flattened top. According to the classification of Š. Bešlagić, such a shape belongs to the cuboid type that narrows down towards the top and has a flattened upper side, see Bešlagić 1982, 105–106. The tombstone is made of sandstone and is of a somewhat lighter colour than the neighbouring one, which is completely covered in black soot on its front side. The vertical tombstone consists of two segments, which is the result of its breaking along the middle. On the upper side of the front face, there are certain incisions that may be discerned, which can be all that is left of a text in that place. Its width at the base is 0.25 m, the height is 0.61 m, the thickness at the base is 0.19 m and the thickness at the top is 0.155 m.

6. Карта расиростирања сјоменика са антропоморфним представљама у области Каленичке реке и других сјоменика из непосредне околине из периода XIV–XVII века: 1) Манастирине у Опаричу; 2) Свети Јован у Орашју; 3) Свети апостоли Петар и Павле у Пољни; 4) Свети Пантелејмон у Пољни; 5) Црквица на гробљу у Љубосињском Прњавору; 6) Свети лекари Козма и Дамјан у Кукљину; 7) Стара црква на Градишту у Кукљину; 8) Света Пејка у Сиљевици; 9) Белега у Жујањевцу

употпуњава се карта надгробних и других споменика са територије средњовековне жупе, а потоње османске нахије Левач. Тиме ће досадашњи недостатак у истраживањима ове области делимично бити надомешћен.

6. Distribution map of the tombstones with anthropomorphic depictions in the area around the Kalenička reka and other monuments from the nearby surroundings, from the period of the 14th–17th century. 1) Manastirine in Oparić; 2) St. John in Orašje; 3) Sts. Apostles Peter and Paul in Poljna; 4) St. Pantaleon in Poljna; 5) Crkvina at the cemetery in Ljubostinja Prnjavor; 6) Holy Healers Cosmas and Damian in Kukljin; 7) Old church in Gradište in Kukljin; 8) St. Paraskeva of the Balkans in Siljevica; 9) Belega in Županjevac

surroundings,¹⁰⁷ helps complete the map of tombstones and other monuments from the territory of the medieval parish and later Ottoman nahiye Levač. In this way, the shortcomings in the studies of this area present until now will be partially alleviated.

¹⁰⁷ Concerning the epigraphic tombstone from the 16th–17th century from village Županjevac, see Ристић 2020:381–400.

Извори / Sources:

- Благојевић М. 1974, *Летопис Српске православне цркве „Св. Цар Константин и Јелена“ у Опариху*, Опарих.
- Богдановић Д. 1986, *Свети Сава. Сабрани списи*, Београд.
- Вујић Ј. 1901, *Пушешесвије по Србији, прва књига*, Београд.
- Јухас-Георгиевска Ј. 1988, *Стефан Првовенчани. Сабрани списи*, Београд.
- Калић Ј. 2007, *Јован Кинам, Историјски списи*, Византијски извори за историју народа Југославије, IV, ур. Ј. Максимовић, Београд, 6–105.
- Опширни дефтер Смедеревског санџака, Türkiye Cumhuriyeti Bakanlık Devlet Arsivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı arşivi, *Taputahrir defterleri No. 16 (1476)*, Istanbul.
- Опширни дефтер Смедеревског санџака, Defter-imufassal-ı Livā-iSemendere, Türkiye Cumhuriyeti Bakanlık Devlet Arsivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı arşivi, *Taputahrir defterleri No. 1007 (1516)*, Istanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, *Ali Emiratısnıfı, Sultan Bayezid Han Sani [AEIIBayezid] nu. 46*.
- Meineke A. 1836, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, Bonnae.
- Miklosich F. 1858, *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Viennae.
- Yüzbaşıoğlu et al., ур., 2009, *MAD 506 Numaralı Semendire Livâsi İcmâl Tahrir Defteri (937/1530) – DizineTıpkıbasım, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV*, Ankara.

Литература / Literature:

- Атанасов Г. 2007, *Християнският Дуросторум – Дрѣстѣр. Доростолската епархия през късната античност и средновековието (IV–XIV в.). История, археология, култура, изкуство*, Варна – Велико Търново.
- Бајаловић Хаџи-Пешић М. 1996, *Унутрашње утврђење Београдског града IV – раздобље XIII и XIV века*, Годишњак града Београда XLIII, 37–55.
- Бошковић Ђ., Кораш В. 1953, *Мађарско гробље у Толисавцу*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I – Западна Србија, ур. Ђ. Бошковић, Београд, 185–186.
- Бушетић Т. 1903, *Левач*, Српски етнографски зборник, V. Насеља српских земаља II, ур. Ј. Цвијић, Београд, 461–511.
- Васић М. 1906, *Старосрпска налазиштва у Србији*, Старица н. р. I, 39–88.
- Ветнић С. 2010, *Цркве и манастири на подручју горњег Великог Поморавља. Извази из ауторових итеренских дневника са археолошких рекогносцирања горњег Поморавља 1967–2010*, Јагодина.
- Влаховић П. 1974, *Развојни љуи антропоморфних моштва у народној уметности Срба*, Зборник Филозофског факултета у Београду XII/1, 519–530.
- Вујадиновић и др. 2013, *Левач – развојни ипшенијали и ограничења*, Београд.
- Вукадин О. 1993, *Археолошка истраживања црквене иорше у Чачку*, Богородица Градачка у историји српског народа, ур. М. Вуловић, Чачак, 99–105.
- Динић М. 1978, *Српске земље у средњем веку*, Београд.
- Дудић Н. 1995, *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, Београд.
- Ђорђевић М. 1996, *Бела црква – Каран, археолошка истраживања у ирираији 1995. године*, Гласник Друштва конзерватора Србије 20, 104–107.
- Ђурић С. 1984, *Графити на сликаним крстовима у Св. Николи у Бањи код Прибоја*, Саопштења XVI, 215–220.
- Ердељан Ј. 1996, *Средњовековни надгробни споменици у обласи Раса*, Београд.
- Ерцеговић-Павловић С., Костић Д. 1988, *Археолошки споменици и налазиштва лесковачког краја*, Београд.
- Зечевић Е. 2005, *Мраморје – сшећи у зајадној Србији*, Београд.
- Зиројевић О. 1984, *Цркве и манастири на подручју Пеће иаиријарије до 1683. године*, Београд.
- Ивановић М. 1984, *Тирилски еиграфски споменици из Србије, Црне Горе и Македоније*, Београд.
- Ивановић М. 1985, *Споменици Ибарског Колашина*, Саопштења XVII, 117–134.
- Јеж Ж. 1994, *Црква у Грачаници*, Гласник Друштва конзерватора Србије 18, 109–113.
- Јеж Ж. 2001, *Некрола Дићи – ирилог иознавању средњовековних надгробних споменика*, Саопштења XXXII–XXXIII, 135–147.

- Јовановић В. 1989, *Један дубровачки епиграф из Прокуљца*, Зборник Филозофског факултета 16, 179–186.
- Јовановић В., Минић Д., Ерцеговић-Павловић С. 1990, *Некрополе средњовековног Трговишта*, Новопазарски зборник 14, 19–44.
- Јовић С. и др. 2020, *Археолошка налазишта на територији општине Бојник*, Лесковац.
- Калић Ј., Поповић М. 1985, *Црква у Дежевцу*, Старица XXXVI, 115–149.
- Карановић М. 1928, *Један занимљив мрамор код Скендер-Вакуфа*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XL, 135–140.
- Катић Т., Амедоски Д. 2017, *Караванџије нахије Пејтруш из Левча 1502. године*, Мешовита грађа XXXVIII, 7–25.
- Кораћ В., Петровић Н. 1956, *Орашје*, Археолошки споменици и налазишта у Србији II – Централна Србија, ур. Ђ. Бошковић, Београд, 146.
- Крстановић Б., Радоњић Живков Е., Кесић-Ристић С. 2012, *Народно грађињство општине Горњи Милановац*, Београд.
- Лукић Цветић М. 2009, *Црква Светих апостола Петра и Павла у селу Пољни*, Крушевачки зборник 14, 83–109.
- Лутовац М. 1954, *Ибарски Колашин – антропогеографска испитивања*, Српски етнографски зборник LXVII, ур. В. Радовановић, Београд.
- Марјановић Ч. 1936, *Тугија, Параћин и Јагодина, историјски и културни преглед. Књига I – од Римљана до пада Србије 1459. год.*, Темнићи зборник III, ур. Д. Јоксимовић, Београд.
- Мијатовић С. 1905, *Темнић – антропогеографска студија*, Српски етнографски зборник VI. Насеља српских земаља III, ур. Ј. Цвијић, Београд, 245–406.
- Милићевић М. 1897, *Манастир Каленић, задужбина деда Стефана Лазаревића (1405–1427)*, Београд.
- Миљковић-Бојанић Е. 2004, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља – насеља – становништво*, Београд.
- Митровић Ђ. 1982, *Ликовни и писани документи пронађени у њењини „Испосници“ у Расу*, Саопштења XIV, 221–230.
- Митрополит Михаил 1874, *Православна српска црква у княжеском Србији*, Београд.
- Мишковић Ј. 1885, *Топографски речник Јагодинског округа*, Гласник српског научног друштва 61, 1–202.
- Павловић Л. 1980, *Историја Смедерева у слици и речи*, Смедерево.
- Поповић Д., Ердељан Ј. 1989, *Старо гробље у Балешићу*, Новопазарски зборник 13, 71–92.
- Поповић М. 1987, *Стари град Рас*, Београд.
- Поповић М. 1991, *Себечево и Слајина – остаци средњовековних насеља, некрополе и црквина*, Новопазарски зборник 15, 13–38.
- Премовић-Алексић Д. 1987, *Црквина у Пожеги*, Новопазарски зборник 11, 37–45.
- Премовић-Алексић Д. 2014, *Археолошка карија Новог Пазара, Тугина и Сјенице*, Нови Пазар.
- Рашковић Д. 2009, *Археолошки споменици и налазишта на подручју општине Варварин*, Крушевачки зборник 13, 9–52.
- Ристић А. 2020, *Епиграфски споменик из Жуљаневца у збирци Народног музеја у Крагујевцу*, Гласник Српског археолошког друштва 36, 381–400.
- Симоновић Ђ. 1983, *Левач I – Територија и насеља од краја XII до почетка XX века*, Рековац–Београд.
- Скарић В. 1934, *Гроб и гробни споменик господина Милутина на Хумском у фочанском срезу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XLVI, 79–82.
- Стојић И. 2010, *Грачаница, црква и некрополе код Ваљева*, Београд.
- Томовић Г. 2003, *Жује у средњовековној српској држави*, докторска дисертација, Београд.
- Чанак-Медић М. 1982, *Из историје Ариља*, Саопштења XIV, 25–50.
- Чершков Е. 1956, *Манастирине у Ојарићу*, Археолошки споменици и налазишта у Србији II – Централна Србија, ур. Ђ. Бошковић, Београд, 170–171.
- Чобановић П. 1965, *Село испод Благојина*, Нови Сад.

*

Andelić P. 1973, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo.

Basler Đ. 1980, *Pećinski crteži u istočnoj Bosni*, Naš krš VI/8, 65–76.

Bešlić Š. 1959, *Stećci na Blidinju*, Zagreb.

Bešlić Š. 1982, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo.

- Giuntella A. M. 2014, *Orans (iconography)*, Encyclopedia of Ancient Christianity, ed. A. Di Berardino, Downers Grove, 2972–2973.
- Hassett M. M. 1911, *Orans (Orante)*, The Catholic Encyclopedia XI, ed. C. G. Herbermann et al., New York, 269.
- Herrmann J. 1986, *Welt der Slawen*, München.
- Langer J. 1889, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717–1739*, Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs, neue folge III, 155–247.
- Miletić N. 1982, *Stećci*, Beograd–Zagreb–Mostar.
- Radić B. et al. 1982, *Spomenici kulture i spomen obeležja na području Opštine Rekovac*. Kragujevac, рукопис.
- Ślupecki L. P. 1994, *Slavonic Pagan Sanctuaries*, Warsaw.
- Vidović D. 1954, *Simbolične predstave na stećcima*, Naše starine II, 119–136.
- Wenzel M. 1965, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo.
- Zečević E. 2020, *Nova saznanja i problemi u proučavanju mramora (stećaka) sa teritorije Srbije*, Hercegovina 6, 63–98.